

Судьянинг онгида - адолат, тилида - ҳақиқат,
дилида - поклик бўлиши шарт.

Шавкат МИРЗИЁЕВ

11/2020

ISSN 2181-8991

ОДИЛ СУДЛОВ

Ҳуқуқий, илмий-амалий нашр

Муассис:
Ўзбекистон Республикаси
Олий суди

ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ:
Козимджан КАМИЛОВ
Робахон МАХМУДОВА
Икрам МУСЛИМОВ
Холмўмин ЁДГОРОВ
Бахтиёр ИСАКОВ
Мирзоулугбек АБДУСАЛОМОВ
Ибрагим АЛИМОВ
Олим ХАЛМИРЗАЕВ
Акмал МУРОДОВ
Шахноза АХАТОВА
Омонбой ОҚЮЛОВ
Музаффаржон МАМАСИДДИҚОВ

© Реклама нашри ва тижорий йўл билан босилган матнлар.

Таҳририят фикри муаллиф фикридан ўзгача бўлиши мумкин.

Кўлёмалар, суратлар тақриз қилинмайди ва қайтарилмайди.

Кўчириб босилганда «Одил судлов» – «Правосудие» нашри кўрсатилиши шарт.

Журнал Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссияси Раёсатининг 2013 йил 30 декабрдаги 201/3-сонли қарори билан докторлик диссертациялари бўйича илмий мақолалар чоп этиладиган нашрлар рўйхатига киритилган.

2017 йил 29 ноябрда Ўзбекистон матбуот ва ахборот агентлигида 0026-рақам билан рўйхатга олинган. 1996 йилдан чиқа бошлаган.

Бош муҳаррир
Камол УБАЙДИЛЛОЕВ

Масъул котиб
Муталиф СОДИҚОВ

Журнал 2015 йилда «Жамият ва мен» республика танловида «Энг яхши ёритилган ҳуқуқий мавзулар» йўналиши бўйича ғолиб деб топилган.

ТАҲРИРИЯТ МАНЗИЛИ:
100097, Тошкент шаҳри, Чилонзор тумани,
Чўпонота кўчаси, 6-уй
Х/р 20210000300101763001
ХАБ «Трастбанк» Тошкент филиали
МФО 00850, СТИР 201403038

ТЕЛЕФОН: 278-96-54, 278-91-96,
278-25-96, **ФАКС:** 273-96-60

Email: odilsudlov.oliy@sud.uz
Веб-сайт: www: odilsudlov.sud.uz

Босишга 2020 йил 25 ноябрда рухсат этилди. Қоғоз бичими 60X84 1/8. 10 босма табок. Офсет усулида чоп этилди. Журнал таҳририят компютерида терилди ва саҳифаланди. Буюртма –53.
Нашр адади нусха.

Навбатчи муҳаррир
Муталиф СОДИҚОВ

ИНДЕКС:
якка тартибдаги обуначилар
учун – 908;
ташкilotлар учун – 909.

Сотувда келишилган нархда

«SILVER STAR PRINT» МЧЖ
босмаҳонасида чоп этилди.
Босмаҳона манзили: 100 139,
Тошкент шаҳри, Учтепа тумани, 22-даҳа, 17-уй

ЖИНОЯТ-ПРОЦЕССУАЛ ҲУҚУҚИ ВА ЖАРАЁН

- О. Норматомов.** Суд қарорларини ўзгартириш ва бекор қилиш асослари ҳамда тартиби.....3
- Н. Хайриев.** Биринчи инстанция суд мажлиси муҳокамасини бошлаш муддатининг қиёсий-ҳуқуқий таҳлили.....7

ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ ВА МАНФААТЛАРИ ҚОНУН ҲИМОЯСИДА

- М. Усмонов.** Инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишда суд-ҳуқуқ ислохотларининг роли.12

МАЪМУРИЙ ҲУҚУҚБУЗАРЛИК ВА ЖАРАЁН

- У.Ахмедов.** Маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги ишларни юритишни истисно этувчи ҳолатлар, далиллар ва уларга баҳо бериш.....16

СОЛИҚ ҲУҚУҚИ ВА ЖАРАЁН

- Р. Бердияров.** Солиқ органларининг ҳужжатини ҳақиқий эмас деб топишнинг асослари ва тартиби.....19

ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССУАЛ ҲУҚУҚИ ВА ЖАРАЁН

- С. Жўрабоев.** Фуқаролик ишларининг судларга тааллуқлилиги.....25

ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИНИНГ АЙРИМ МАСАЛАЛАРИ

- О. Дадаходжаев.** Қурилиш пудрати шартномасининг ўзига хос хусусиятлари.....28

ЗАРАР ВА МАЖБУРИЯТ

- Ш. Муродуллоева.** Зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятлар.....33

МУНОСАБАТ

- М. Қаландарова.** Давлат харидлари ва давлат-хусусий шериклик институтларининг ўзаро алоқадорлиги.....36

ЖАРАЁН

- Қ. Умидуллаев.** Ижро этувчи давлат ҳокимияти органлари фаолиятини рейтинг баҳолаш тизими.....41

СУД-ҲУҚУҚ ИСЛОҲОТЛАРИ

- Ф. Маликов.** Ўзбекистонда низоларни муқобил ҳал қилиш усуллари.....46
- У. Эрназаров.** Суд экспертларининг ҳуқуқбузарликлар профилактикасига оид фаолиятини ҳуқуқий тартибга солишнинг айрим жиҳатлари.....49

- ЮРИСТКАРТТЕКАСИ/КАРТТЕКА ЮРИСТА.....79**

СУД ҚАРОРЛАРИНИ ЎЗГАРТИРИШ ВА БЕКОР ҚИЛИШ АСОСЛАРИ ҲАМДА ТАРТИБИ

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида суд ҳокимияти чиқарган ҳужжатлар барча давлат органлари, жамоат бирлашмалари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар учун мажбурийлиги назарда тутилган.

Судлар зиммасига юклатилган одил судловни амалга ошириш ваколати судлар томонидан чиқариладиган суд ҳужжатларида намоён бўлади. Одил судловни таъминлаш кафолати саналган ушбу қонун нормаси амалдаги Жиноят-процессуал кодекси(ЖПК)нинг 478-моддасида аниқ белгилаб қўйилган. Ушбу моддага мувофиқ суд ҳукми, ажрими ва қарорларининг қонунийлиги, асослилиги ва адолатлилиги апелляция, кассация ва назорат тартибида текширилиши мумкин.

Жиноят ишлари бўйича судлар томонидан мазмунан кўриб чиқилган ишлар юзасидан чиқарилган ҳукм, ажрим ва қарорларнинг қонунийлиги, асослилиги ва адолатлилигини текширишнинг умумий шартлари ЖПКнинг 55-бобида назарда тутилган бўлиб, унга кўра ишни юқори инстанция суди томонидан кўриш:

апелляция тартибида – маҳкум, унинг ҳимоячиси, қонуний вакили, шунингдек жабрланувчи, унинг вакилининг суднинг қонуний кучга кирмаган ҳукми устидан; фуқаровий даъвогар, фуқаровий жавобгар ва улар вакилларининг ҳукмнинг фуқаровий даъвога дахлдор қисми устидан; оқлан-

ган шахс, унинг ҳимоячиси ва қонуний вакилининг ҳукмнинг оқлаш сабаблари ва асосларига доир қисми устидан ҳамда ишда тараф бўлмаган шахсларнинг суд ҳукмининг ўз ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига дахлдор қисми устидан берган шикоятлари, прокурор ва унинг ўринбосарининг протестига биноан;

кассация тартибида – суднинг қонуний кучга кирган ҳукми устидан маҳкум, унинг ҳимоячиси, қонуний вакили, шунингдек жабрланувчи, унинг вакилининг; фуқаровий даъвогар, фуқаровий жавобгар ва улар вакилларининг ҳукмнинг фуқаровий даъвога дахлдор қисми устидан; оқланган шахс, унинг ҳимоячиси ва қонуний вакилининг ҳукмнинг оқлаш сабаблари ва асосларига доир қисми устидан ҳамда ишда тараф бўлмаган шахсларнинг суд ҳукмининг ўз ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига дахлдор қисми устидан берган шикоятларига ҳамда Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори, унинг ўринбосарлари, Қорақалпоғистон Республикаси прокурори, вилоятлар ва Тошкент шаҳар прокурорлари ҳамда уларга тенглаштирилган прокурорларнинг кассация тартибида келтирган протестларига биноан;

назорат тартибида – Ўзбекистон Республикаси Олий суди раиси, Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ёки уларнинг ўринбосарлари протестларига биноан, янги очилган ҳолатлар муносабати билан эса Ўзбекистон

Республикаси Бош прокурори ёки унинг ўринбосари протести, шунингдек юқорида назарда тутилган шахсларнинг шикоятлари бўйича амалга оширилади.

Апелляция, кассация ва назорат инстанцияси суди куйи инстанция суди томонидан ишнинг ҳақиқий ҳолатлари қанчалик тўғри аниқланганлигини, жиноят ва жиноят-процессуал қонуни нормалари қанчалик тўғри қўлланилганлигини текширади.

Юқори инстанция суди, агар чиқарилган суд қарори моддий ва процессуал қонун талабларига мувофиқ эканлигини аниқласа, уни ўзгаришсиз қолдириш ҳақида ажрим, қарор қабул қилади. Суд қарори ўзгаришсиз қолдирилганида юқори инстанция суди ЖПК 533-моддаси биринчи қисмининг 3-бандида кўрсатилган асос мавжуд бўлганда, ҳукм ижросини кечиктиришга ҳамда амнистия актини қўллашга ҳақли.

ЖПКнинг 484-моддасида ҳукм бекор қилиниши ва ўзгартирилиши учун умумий асослар белгиланган бўлиб, унга мувофиқ:

суд терговининг тўлиқ эмаслиги ёки бир ёқлама олиб борилганлиги;

ҳукмда баён қилинган суд хулосалари ишнинг ҳақиқий ҳолатларига мувофиқ эмаслиги;

ушбу Кодекс нормаларининг жиддий бузилганлиги;

Жиноят кодекси нормаларининг нотўғри қўлланилганлиги;

жазонинг адолатсизлиги суд қарорларининг апелляция, кассация ёки назорат тартибида бекор қилинишига ёки ўзгартирилишига асос бўлади.

Суд ишни апелляция ёки кассация тартибида кўриб чиқиб, ўз ажрими билан:

биринчи инстанция судининг ҳукмини ўзгаришсиз, шикоятни ёки протестни эса қаноатлантиришсиз қолдиришга;

биринчи инстанция судининг айблов ҳукмини бекор қилишга ва оқлов ҳукми чиқаришга;

биринчи инстанция судининг оқлов ҳукмини бекор қилишга ва айблов ҳукми чиқаришга;

биринчи инстанция судининг айблов ҳукмини бекор қилишга ва ишни тугатишга;

биринчи инстанция судининг ҳукмини ўзгартиришга, шу жумладан, айблов ҳажмини, жиноятнинг тавсифланишини ўзгартиришга, жазони енгиллаштиришга ёки кучайтиришга, шунингдек оғирроқ жиноятга доир қонунни қўллашга ҳақли.

Суд ишни назорат тартибида кўриб чиқиб, ўзининг ажрими, қарори билан:

ҳукми, ажримни, қарорни ўзгаришсиз, шикоятни ёки протестни эса қаноатлантиришсиз қолдиришга;

ажримни, қарорни бекор қилишга ва ишни янгидан апелляция ёки кассация тартибида кўриб чиқиш учун юборишга;

ҳукми, ажримни, қарорни бекор қилишга ва ишни тугатишга;

ҳукми, ажримни, қарорни ўзгартиришга ҳақлидир.

Ишни назорат тартибида кўриб чиқаётган суд олдинги ҳукм ёки ажрим асоссиз равишда бекор қилинган ёки ўзгартирилган, апелляция, кассация ёки назорат тартибида ишни кўриш чоғида қонуннинг бузилишига йўл қўйилган ва бу ажрим ёки қарорни тўғри чиқаришга таъсир қилган ёки таъсир қилиши мумкин эди деб эътироф этган тақдирда, апелляция ёки кассация инстанцияси судининг ажримлари, назорат инстанцияси судининг ажримлари ва қарорлари ҳам бекор қилиниши ёки ўзгартирилиши лозим.

Суд назорат тартибида чиқарилган ажрим ёки қарорни бекор қилар экан, биринчи инстанция судининг ҳукмини ва апелляция ёки кассация инстанцияси судининг ажримини ўзгартиришлар билан ёки ўзгартиришсиз ўз кучида қолдиришга ҳақлидир.

Қонун талабига кўра, апелляция, кассация инстанцияси судлари тўлиқ ёки қисман суд тергови ўтказишга, ҳукмни бекор қилишга ва янги ҳукм чиқаришга ёхуд ҳукмга ўзгартиришлар киритишга ҳақлидир.

Назорат инстанцияси суди эса, жиноят ишини назорат тартибида кўриб қисман суд тергови ўтказиш йўли билан камчиликларни тўлдириш ёки аниқланган камчиликларни ёхуд процессуал қоидабузарликларни бартараф этиш имконияти бўлмаган тақдирда, апелляция ёки кассация ажримини бекор қилади, шунингдек агар кейин суд ажримлари, қарорлари чиқарилган бўлса, уларни ҳам бекор қилади ва ишни янгидан апелляция ёки кассация тартибида кўриб чиқишга ўтказиши мумкин.

Шунингдек, назорат инстанцияси суди, агар биринчи инстанция, апелляция ёки кассация инстанциялари суди томонидан йўл қўйилган камчиликларни тўлдириш ва процессуал қоидабузарликларни бартараф этиш имконияти бўлса, қисман суд тергови ўтказиш ва ҳукмга ўзгартишлар киритишга ҳақлидир.

Суд жиноят ишини апелляция ёки кассация тартибида кўриб чиқиш чоғида жазони кучайтиришга, худди шунингдек оғирроқ жиноятга доир қонунни қўллашга ҳақли.

Апелляция ёки кассация инстанцияси суди оғирроқ жиноятга доир қонунни қўллашга ёхуд жазони кучайтиришга ана шу асослар бўйича жабрланувчи томонидан шикоят берилган ёки прокурор томонидан протест билдирилган ҳоллардагина ҳақлидир.

Суд жиноят ишини назорат тартибида кўриб чиқиш чоғида жазони кучайтиришга, худди шунингдек оғирроқ жиноятга доир қонунни қўллашга ҳақли эмас.

Оғирроқ жиноятга доир қонунни қўл-

лаш зарурати туфайли ёки жазонинг енгиллиги учун апелляция ёхуд кассация инстанцияси судининг ажримини назорат тартибида бекор қилиш ва ишни янгидан апелляция ёки кассация тартибида кўриб чиқиш учун юбориш фақат шу асослар бўйича жабрланувчи ёки унинг вакили томонидан шикоят берилган ёки прокурор томонидан протест келтирилган ҳоллардагина мумкин.

Суд амалиётидан мисол келтирамиз. Биринчи босқич судининг 2019 йил 13 августдаги ҳукмига кўра, А.Х. Жиноят кодекси (ЖК) 266-моддасининг биринчи қисми билан энг кам ойлик иш ҳақининг 10 баравари миқдорида - 2 027 300 сўм жарима жазосига судланган.

Суднинг ҳукмига кўра, А.Х. онаси Х.Ш.нинг номидаги давлат рақами 75 G 612 КА бўлган «Нексия» русумли автомашинада ҳаракатланиб кетаётганида, «Йўл ҳаракати қоидалари»нинг талабларини қўпол равишда бузиб, йўлнинг чап томонига кесиб ўтаётган пиёда Э.Х.ни туртиб юбориб йўл-транспорт ҳодисаси содир этган, натижада Э.Х. ҳаёти учун хавфли бўлган тан жароҳати олган.

Судланган А.Х.нинг айби ўзининг айбига иқрорлик ва пушаймонлик билдириб берган кўрсатуvidан ташқари, судда сўралган жабрланувчи Э.Х.нинг кўрсатуvi, воқеа жойини кўздан кечириш баённомаси, чизмаси, фотосуратлар, экспертиза хулосаси ҳамда жиноят ишида тўпланган бошқа далиллар мажмуи билан исботланган.

ЖКнинг 8-моддасида жиноят содир этган шахсга нисбатан қўлланиладиган жазо ёки бошқа ҳуқуқий таъсир чораси одилона бўлиши, яъни жиноятнинг оғир-енгиллигига, айбнинг ва шахснинг ижтимоий хавфлилиқ даражасига мувофиқ бўлиши кераклиги белгилаб қўйилган. Шунингдек, ЖКда жазо маҳкумни ахлоқан тузатиш,

унинг жиноий фаолиятини давом эттиришга тўскилик қилиш ҳамда маҳкум ва бошқа шахслар янги жиноят содир этишининг олдини олиш мақсадида қўлланилиши, суд жазо тайинлашда содир этилган жиноятнинг хусусияти ва ижтимоий хавфлилик даражасини, қилмишнинг сабабини, етказилган зарарнинг хусусияти ва миқдорини, айбдорнинг шахсини ҳамда жазони енгиллаштирувчи ва оғирлаштирувчи ҳолатларни ҳисобга олиши лозимлиги қайд қилинган.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2006 йил 3 февралдаги «Судлар томонидан жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида»ги қарорида жазо адолатли бўлиши, жиноятнинг хусусияти ва ижтимоий хавфлилик даражасига, айбдорнинг шахсига, шунингдек жазони енгиллаштирувчи ва оғирлаштирувчи ҳолатларга мувофиқ бўлиши ҳақида тушунтириш берилган.

ЖПКнинг 489-моддасига кўра, гарчи жазо ЖКнинг тегишли моддасида белгиланган доирада тайинланган бўлса-да, тури ва меъёри жиҳатидан рўйи-рост адолатсиз бўлса, жиноятнинг оғирлик даражасига ва судланувчининг шахсига номувофиқ деб эътироф этилиши белгиланган бўлса-да, биринчи босқич суди А.Х.нинг жиноий ҳаракатини ЖК 266-моддасининг биринчи қисми билан тўғри квалификация қилиб, айблилиги ҳақида асосли хулосага келган бўлса-да, бироқ унга нисбатан жазо тайинлашда юқорида кўрсатилган қонун талабларига ва Пленум қароридagi тушунтиришларга риоя қилмасдан, жиноятнинг хусусияти ва ижтимоий хавфлилик даражасига эътибор бермасдан ва жиноятнинг оғирлик даражасига номувофиқ, енгил жазо тайинлаган.

ЖПКнинг 494-моддасига кўра, суд

жиноят ишини апелляция ёки кассация тартибида кўриб чиқиш чоғида жазони кучайтиришга, худди шунингдек оғирроқ жиноятга доир қонунни қўллашга ана шу асослар бўйича жабрланувчи томонидан шикоят берилган ёки прокурор томонидан протест билдирилган ҳолатлардагина ҳақли.

Ушбу Кодекснинг 506¹-моддасида биринчи инстанция судининг ҳукмини ўзгартиришга, шу жумладан, айблов ҳажмини, жиноят тавсифини ўзгартиришга, жазони енгиллаштиришга ёки кучайтиришга, худди шунингдек оғирроқ жиноят тўғрисидаги қонунни қўллашга ҳақли эканлиги, биринчи инстанция судининг айблов ҳукми жабрланувчининг, унинг вакилининг шикояти ёки прокурорнинг протести бўлган тақдирдагина маҳкумнинг аҳволини оғирлаштириш томонга ўзгартирилиши мумкинлиги қайд қилинган.

Шу сабабли, жиноят ишлари бўйича Сурхондарё вилоят суди кассация инстанциясининг 2020 йил 9 мартдаги ажримига кўра, жабрланувчининг кассация шикоятига асосан биринчи босқич судининг 2019 йил 13 августдаги А.Х.га нисбатан чиқарилган ҳукми ўзгартирилиб, А.Х.га ЖК 266-моддасининг биринчи қисми билан ЖКнинг 45-моддаси қўлланилиб, 1 йил муайян ҳуқуқдан, яъни барча турдаги транспорт воситаларини бошқариш ҳуқуқидан маҳрум қилгани ҳолда иш ҳақининг 15 фоизини давлат даромади ҳисобига ушлаб қолиш шarti билан 2 йил муддатга ахлоқ тузатиш ишлари жазоси тайинланган.

О. НОРМАҲМАТОВ,
жиноят ишлари бўйича
Сурхондарё вилоят суди
раиси ўринбосари

БИРИНЧИ ИНСТАНЦИЯ СУД МАЖЛИСИ МУҲОКАМАСИНИ БОШЛАШ МУДДАТИНИНГ ҚИЁСИЙ-ҲУҚУҚИЙ ТАҲЛИЛИ

Сўнги йилларда мамлакатимизда шахснинг ҳуқуқ ва эркинликларини ишончли ҳимоя қилиш, унинг шаъни ва кадр-қимматини ҳурмат қилиш, суд ишларини юритишнинг барча босқичларида тарафларнинг тортишув тамойили қўлланилишини янада кенгайтириш ҳамда ушбу соҳада халқаро стандартлар ва илғор хорижий тажрибани жорий этишга қаратилган бир қатор қонун ҳужжатлари қабул қилинди.

Мамлакатимизда жиноят ишларини тергов қилиш фаолиятини халқаро стандартлар ва илғор хорижий тажрибани инobatга олган ҳолда яхшилаш, қонун устуворлиги ва жавобгарликнинг муқаррарлиги принципларини рўёбга чиқариш, жиноят-процессуал қонунчилигини янада такомиллаштиришнинг асосий йўналишлари¹ белгилаб олинди.

Шу ўринда суд мажлисининг тайёрлов қисмини жадаллаштириш масаласига тўхталиб ўтамиз. Мазкур масаланинг ечими ушбу босқичнинг вужудга келиши учун муҳим ҳисобланадиган ишни суд мажлисида муҳокама қилишни бошлаш муддати билан чамбарчас боғлиқ. Хусусан, Жиноят-процессуал кодекси (ЖПК)нинг 405-моддасига мувофиқ жиноят ишини судда муҳокама қилишга тайинлаш тўғрисида судьянинг қарори чиқарилган вақтдан бошлаб кўпи билан ўн суткада суд ишни кўришни бошлаши лозим.

Жиноят-процессуал муносабатларни янада ривожлантириш нуқтаи назаридан қараганда, белгиланган ушбу муддат асослидир. Негаки, ушбу муддат, биринчидан, Ўзбекистоннинг аввалги, яъни 1959 йилдаги жиноят-процессуал қонунининг 222-моддасида ишни суд мажлисида кўриш масаласини ҳал

этиш борасида белгиланган ўн беш кунлик муддатга нисбатан қисқа; иккинчидан, бу масалада ЖПКнинг 455-моддаси талабларини эътиборга олиш лозим, яъни ишни суд мажлисида муҳокама қилиш натижасида қабул қиладиган суднинг ҳукми қонуний, асосли ва адолатли бўлиши шарт. Демак, ишни суд мажлисига тайёрлаш босқичидан ишни суд мажлисида кўриб чиқиш босқичига қадар бўлган вақт оралиғи – жиноят ишида мавжуд бўлган ҳужжатлар ва маълумотлар суд (судья) томонидан тўлиқ ва диққат билан ўрганиб чиқилиши ҳамда ишни суд мажлисига тайёрлаш учун муҳим. Бу қоида жиноят процессида одил судловни амалга ошириш самарасини оширишга кўмак беради.

ЖПКда жиноят ишини судда муҳокама қилишга тайинлаш тўғрисидаги судьянинг қарори чиқарилган вақтдан ишни кўришни бошлашгача бўлган муддат идеал эмас. Бу масалада чет эл тажрибасини, хусусан МДХга аъзо давлатларнинг, шунингдек Ғарб мамлакатларининг қонун амалиётини ўрганиш, қайд этилган муддатнинг мазмун-моҳияти ҳақидаги билимларни кенгайтиришга хизмат қилади.

Ўз ўрнида айтиш лозимки, МДХга аъзо мамлакатлардаги жиноят ишини кўришни бошлаш муддатини тартибга солувчи процессуал қоидалар уларни ўртача беш кундан ўн беш кунга қадар бўлган муддат кенглигида белгиланган. Лекин, кўпгина аъзо мамлакатларнинг қонунчилигидаги ўзига хос хусусият шундаки, уларда жиноят ишини судда муҳокама қилишни бошлаш муддати икки йўналишда ҳал қилинган. Биринчиси, жиноят ишини «дастлабки эшитиш» босқичида кўриш учун тайинлаш; иккинчиси, жиноят

ишини судда муҳокама қилиш учун тайинлаш. Шу билан бирга, МДХга аъзо мамлакатларнинг жиноят ишини судда муҳокама қилиш учун тайинлаш муддатини белгилашда турли процессуал асос ва шартлар эътиборга олинган. Мана шу мезонлардан келиб чиқиб, МДХга аъзо мамлакатларнинг қонунчилигида ўрнатилган муддатларни бир неча гуруҳга ажратиш мумкин. Жумладан, биринчи гуруҳга жиноят ишини асосий суд муҳокамасида кўриш учун тайинлаш масаласини тўлиқ равишда ишни «дастлабки эшитиш» босқичида ҳал қилинувчи қонунчиликларни; иккинчи гуруҳга тааллуқли мамлакатларнинг қонунчилигида ушбу масалалар «аралаш» тарзда ҳал қилинади; учинчи гуруҳга тегишли қонун нормаларида жиноят ишини кўришни бошлаш муддати бевосита ишни судда кўриш учун тайинлаш босқичида тўғридан-тўғри ҳал қилинади.

Жиноят ишини судда кўришни бошлаш муддатини белгилашда МДХга аъзо мамлакатлар қонунчилигида турлича ёндашув ишлаб чиқилган. Бу масалада мамлакатимиз қонунчилиги амалиёт учун таклиф этган ўн суткалик муддатни анча мўътадил ечим сифатида эътироф этиш мумкин. Лекин, қонунда белгиланган ушбу муддат дифференциациявий хусусиятга эга бўлмай, жиноятнинг

барча турлари учун бир хил ёндашувни намоён этади. Бу масалада Россия Федерацияси², Туркменистон³, шунингдек Озарбайжон Республикаси⁴ қонунчиликларида белгиланган муддатларнинг дифференциациялашувини ижобий баҳолаш мумкин. Негаки, жиноят ишини судда кўришни бошлаш муддати, шубҳасиз судланувчилар айбланаётган жиноятнинг оғирлиги, ишдаги ҳолатларни исботлаш билан боғлиқ мураккаблик ва жиноят ишининг ижтимоий аҳамияти (яъни судланувчи шахсининг ўзига хослиги) каби мезонларга асосланиши мақсадга мувофиқдир.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб, қонунчилигимизда белгиланган жиноят ишини судда кўришни бошлаш муддатини ҳам дифференциациялаш зарурлигини таъкидлаш лозим. Чунки, унча оғир бўлмаган жиноятда айбланаётган шахсларга нисбатан ёхуд жиноят ишини ўта оғир жиноятларда айбланаётган шахсларга нисбатан суд муҳокамасини бошлаш муддатлари мантиқан ва жиноят-процессуал муносабатларнинг табиатидан келиб чиқиб (яъни мураккаб ва ўта оғир жиноятни содир этишда айбланаётган шахсларга нисбатан юритилаётган жиноят ишларида иштирок этаётган шахсларнинг таркиби, исботлаш фаолиятининг мураккаблиги ва бу кўпгина процессуал-ҳуқуқий

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада биринчи инстанция судида жиноят иши юритувида суд мажлисида муҳокама қилишни бошлаш муддати билан боғлиқ айрим масалалар илмий-назарий нуқтаи назардан таҳлил этилган ва бу борада асослангирлан таклифлар илгари сурилган.

Таянч сўзлар: судда ишларни юритиш, жиноят ишлари юритуви, биринчи инстанция, суд мажлиси муҳокамасини бошлаш муддати, интенсификация, процессуал муддатлар.

В данной статье проанализированы некоторые вопросы дальнейшей интенсификации назначения дела к судебному заседанию и производства в суде первой инстанции в целом с теоретико-научной точки зрения и выдвинуты научно обоснованные предложения.

Ключевые слова: судебное разбирательство, уголовное судопроизводство, первая инстанция, интенсификация, процессуальные сроки.

In this article some questions of the further intensification of appointment of trial to judicial stage and in court of the first instance as a whole from the theoretical-scientific point of view are analyzed and scientifically well-founded offers are brought.

Key words: trial, criminal procedure, pre-investigation, intensification, criminal action, remedial terms.

ресурсларни жалб қилишни талаб этиши ва ҳоказо) бир хил бўлиши мумкин эмас.

«Бир хиллик» ҳажм жиҳатдан турли бўлган ва ижтимоий хавфлилик нуқтаи назаридан хилма хил турга хос бўлган жиноят ишлари учун ёт мезон ҳамда нормаларни тартибга солишнинг шахс ҳуқуқ ва манфаатларига зарарли методи ҳисобланади.

Шундай бўлгач, жиноят ишини судда муҳокама қилишни бошлаш масаласи борасида қонунда белгиланган ўн суткалик муддат процессуал ҳуқуқ учун «зиёнли» бўлмаса-да, лекин ушбу муддатни таъкидлаб ўтилган процессуал асосларда дифференциациялаш лозим. Фақат шунда жиноят процессининг мазкур босқичида процессуал муносабатлар интенсивлигини бир мунча таъминлашга эришиш мумкин. Бу масалани ҳал қилишда қуйидаги қоидаларга амал қилиш зарур бўлади, чунончи:

- судда ишни кўришни бошлашнинг максимал муддатларини белгилаш;
- суд томонидан ишни кўриб чиқишни бошлашнинг мақсадга мувофиқ муддатларини белгилаш ваколати;
- ишни судда муҳокама қилишни бошлаш муддатларини белгилашда суд томонидан тарафларнинг илтимосларини эътиборга олиш.

Ишни кўришни бошлашнинг максимал муддатлари деганда жиноят ишининг муайян тоифаси учун қонунда белгилаб қўйилган муддатлар тушунилиши лозим. Бу муддатлар юридик техника талабларидан келиб чиқиб, жиноятнинг ижтимоий аҳамиятига мувофиқ юқори муддатдан қисқа муддатга қараб белгиланиши керак. Шу асосда ЖПК 405-моддасининг биринчи қисмини қуйидаги матнда баён қилиш мақсадга мувофиқ:

«Жиноят ишини судда муҳокама қилишга тайинлаш босқичида суд ёки судья томонидан қабул қилинган қарор асосида бошланади. Жиноят ишини судда муҳокама қилиш кўпи билан ўн суткада ёки судья томонидан белгиланадиган мақсадга мувофиқ бошқа муддатда бошланиши лозим.

Агар жиноят иши ижтимоий хавфи катта

бўлмаган ва унча оғир бўлмаган жиноятни содир этганликда айбланаётган шахсларга нисбатан юритилаётган жиноят ишини судда муҳокама қилишга тайинлаш тўғрисида судьянинг қарори чиқарилган куннинг эртасидан бошлаб кўпи билан етти суткада⁵ ёхуд судья томонидан белгиланадиган мақсадга мувофиқ бошқа муддатда бошланиши керак.

Жиноят ишини соддалаштирилган тартибда юритишда жиноят ишини судда муҳокама қилишга тайинлаш тўғрисида судьянинг қарори чиқарилган кундан бошлаб кўпи билан уч суткада ёки тарафларнинг келишувига кўра бошқа муддатда бошланиши мумкин».

Юқорида шакллантирилган матндаги уч жиҳатга эътиборни қаратиш ўринлидир, биринчиси, жиноят ишини судда муҳокама қилишга тайинлаш тўғрисидаги қарорни қабул қилувчи процессуал субъект қаторига – суднинг ҳам киритилиши. Зотан, суднинг субъект сифатида эътироф этилишига оғир ёки ўта оғир жиноятни содир этишда айбланаётган шахсларга, вояга етмаганларга нисбатан юритилаётган жиноят ишларида, шунингдек суд муҳокамасига тайинлаш босқичида жиноят ишини дастлаб эшитиш тўғрисидаги илтимоснома билдирилган ҳолатларда жиноят ишини дастлаб эшитиш масаласи суд томонидан ҳал қилиниши лозим⁶.

Қонунга ўзгартириш киритиш тўғрисидаги таклифнинг ўзига хос иккинчи жиҳати, қайд этилган модда биринчи қисмининг амалдаги таҳририда кўрсатилган «вақтдан бошлаб» ибораси «куннинг эртасидан бошлаб» сўзига алмаштирилишида намоён бўлади. Негаки, ЖПКнинг «Муддатларни ҳисоблаш»ни тартибга солувчи 314-моддасида ушлаб туриш, эҳтиёт чораси сифатида қамокда ҳамда тиббий муассасада сақлаб туришдан ташқари, бошқа ҳолатларда муддат бошланадиган соат ва сутка ҳисобга олинмайди». Бу ҳолатда нафақат нормалардаги матнларни бирхиллаштириш эҳтиёжи мавжуд, балки мантиқий якунига етказиш ҳам муҳим ҳисобланади.

Мазкур масаладаги учинчи жиҳат эса,

жиноят ишини содалаштирилган тартибда юритишда қисқартирилган муддатларнинг белгиланганлиги ҳамда бундай тартибда юритиладиган суд муҳокамасини бошлаш муддатини тарафларнинг келишуви асосида белгилаш ҳолати билан боғлиқ. Амалий нуқати назардан ижтимоий хавфи катта бўлмаган ва унча оғир бўлмаган жиноятларда айбланаётган шахсларга нисбатан ишларни кўриб чиқишда, шунингдек шу тоифага кирувчи жиноят ишларида айбланувчининг (судланувчининг) ўз айбига иқроп бўлиши ва қилмишидан пушаймонлиги туфайли ишни содалаштирилган (тезлаштирилган) тартибда юритишда ишни судда муҳокама қилиш муддатини қисқартириш ўринлидир. Зеро, илмий-назарий муомалада бўлган суд муҳокамасининг «тезлаштирилган тартиби» ибораси мазмунан ишни судда кўриб чиқишни бошлаш муддатини ҳам ўз ичига олади.

Суд томонидан ишни кўриб чиқишни бошлашнинг мақсадга мувофиқ муддатларини белгилаш ваколати тушунчасига оид фикрлар ҳақида тадқиқотнинг аввалги қисмларида сўз юритилган эди. Ўша фикрларга қўшимча қилиб шуни таъкидлаш жоизки, суд томонидан мақсадга мувофиқлик асосида белгиланадиган муддатлар тушунчаси икки жиҳатга таянади. Биринчиси – ушбу босқичда муддатлар асосида вужудга келадиган процессуал муносабатларда суд ихтиёрининг мавжудлиги. Иккинчиси – мақсадга мувофиқлик принципи асосида муддатларни белгилашда қонунда ўрнатилган максимал муддатлар чегарасидан четга чиқишга йўл қўйилмаслиги.

Демак, мақсадга мувофиқлик принципи асосида суд томонидан амалга ошириладиган ваколатлар «ихтиёр» ва «чегара» мезонлари мутаносиблигида ҳал қилиниши даркор. Яъни, масалан, жиноят ишини содалаштирилган тартибда юритишда жиноят ишини судда муҳокама қилишни ўша куннинг ўзида, эртаси, унинг эртаси кунда, аммо жиноят ишини судда муҳокама қилишга тайинлаш тўғрисида судьянинг қарори

чиқарилган кундан уч суткадан кечиктирмай бошлаш лозим.

Ишни кўришни бошлаш муддатларини белгилашда суд томонидан тарафларнинг илтимосларини эътиборга олишга оид жиҳатларга келсак, бу масалада тарафларнинг мутлақ ихтиёри мавжуд эканлиги ҳақида хулосага келиш керак эмас. Чунки, биринчидан, бу ерда тарафларнинг ихтиёри устувор мавқега эга эмас (зеро уларнинг муддатга оид келишувини ҳал қилиш суднинг ихтиёридаги масала ҳисобланади); иккинчидан, ушбу процессуал қоида тарафлар тайёргарлиги мавжуд бўлганда шу куннинг ўзида ёки тез вақтда суд мажлисини бошлаш имконини беради. Шубҳасиз, бу ҳолат таҳлил этилаётган босқичда жиноят-процессуал муносабатларнинг интенсивлигини таъминлашда муҳим процессуал омил бўлиши мумкин.

Шу билан бирга, МДХга аъзо мамлакатлар қонунчилигида жиноят ишини судда муҳокама қилишни бошлаш муддатини белгилашда урф бўлган процессуал-ҳуқуқий анъаналардан бири – қайд этилган масалани ишни дастлабки эшитув востасида ҳал қилиш билан узвий боғлиқдир.

Маълум бўлганидек, мазкур масалани ҳал қилишда Украина⁷, Грузия,⁸ Озарбайжон, Арманистон⁹да мунтазам, Россия ва Туркманистонда зарурият туфайли бошқарув мажлиси ёки ишни дастлаб эшитиш каби процессуал шакллардан фойдаланиб келинади. Жиноят процессига аввалдан маълум бўлиб келган мазкур процессуал институт ҳақидаги кенгрок нуқтаи назарларни келгусида ёритишни мақсад қилган ҳолда, ҳозир ушбу масалада шуни таъкидлаш ўринлики, бошқарув мажлиси ёки англо-америкача жиноят-судлов юритуви анъаналарига хос бўлган ишнинг дастлабки эшитув босқичи жиноят процессида иккита муҳим вазифани амалга оширади.

Биринчиси, назорат функцияси ёки «филтрация функцияси» билан боғлиқ. Зотан, ишни дастлабки эшитиш воситасида суд дастлабки тергов фаолиятининг қонунийлиги, терговчи тузган, прокурор томонидан тасдиқланган

айблов ҳулосасининг асосли ва адолатли эканлигини текшириб кўради. Агар дастлабки терговни юритувчи шахсининг ва органларнинг ҳаракатларида қонунга зид ҳолатлар аниқланмаган ҳамда тўпланган маълумотлар умумий тарзда жиноят содир этишда айбланаётган шахсга нисбатан жиноят ишини тугатишга ёки жиноят ишини тўхтатишга асос бўлувчи ҳолатлар мавжуд бўлмаган тақдирда, суд ишни суд мажлисида кўриб чиқиш учун тайинлайди. Энг аҳамиятлиси шундаки, ушбу босқичда вужудга келадиган процессуал муносабат иштирокчилари ҳозирги мамлакатимиз ЖПК судда иш юритишнинг ушбу босқичи учун ўрнатган иштирокчилар таркибидан анча кенг ва кўзланадиган мақсад нуқтаи назаридан бир қадар самаралидир. Зеро унинг самараси дастлабки тергов фаолиятининг хатоларини тезкорлик билан тузатиш мақсади билан уйғундир.

Судда иш юритишнинг қайд этилган

тартиби амалга оширадиган иккинчи функция – суд муҳокамаси шаклини танлаш ихтиёри орқали жиноят ишининг тақдирини интенсив ҳал қилишни назарда тутати. Зотан, МДҲга аъзо мамлакатларнинг, шунингдек ГФР, Франция, Испания, Италия, АҚШ ва бошқа «инглиз суди» анъанасига эга мамлакатларнинг қонунчилик тажрибаси ва суд-ҳуқуқ амалиёти ишни дастлаб эшитиш босқичида муайян процессуал-ҳуқуқий шартлар ва асосларда суд муҳокамасини дарҳол бошлаш ёки ҳал қилиш тартибини ўрнатганлигини кўрсатади.

Шундай экан, бундай ижобий тажриба мамлакатимиз қонунчилигидан ўрин эгаллаши фойдадан холи бўлмайди.

Н. ХАЙРИЕВ,
юридик фанлар доктори,
доцент

¹«Суд-тергов фаолиятида шахсининг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш кафолатларини янада кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. Тошкент ш., 2020 йил 10 август, ПФ-6041-сон.

²Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации от 18.12.2001 N 174-ФЗ (ред. от 13.07.2015) (с изм. и доп., вступ. в силу с 15.09.2015). http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_34481/

³Уголовно-процессуальный кодекс Туркменистан, от 18 апреля 2009 года (В редакции Законов Туркменистана от 31.03.2012 г. №292-IV, 22.12.2012 г. №359-IV, 01.03.2014 г., 03.05.2014 г.) http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=27706.

⁴Уголовно-процессуальный кодекс Республики Азербайджан. abc.az/rus/news/45864.html.

⁵Федеративная Республика Германия. Уголовно-процессуальный кодекс. –С.107). ГФР жиноят-процессуал қонунчилигининг 217-моддасида жиноят ишининг суддаги муҳокамаси айбланувчининг суд муҳокамасига чақириш тўғрисидаги таклифни олган кундан 7 сутка ўтгандан кейин бошланиши мумкин. Агар мазкур муддатга амал қилинмаган бўлса, судланувчи ишни кейинга қолдиришни талаб қилишга ёхуд ўзининг ушбу ҳуқуқидан воз кечишга ҳақли. ГФР қонунчилигига кўра мазкур муддат айблов ҳулосасида назарда тутилган айбловлардан ўзининг манфаатларини ҳимоя қилиш ҳуқуқини шакллантириш учун айбланувчига таъмин этилган муддат ҳисобланади.

⁶Пўлатов Б.Х. Теоретические и практические проблемы и пути совершенствования законодательного регулирования участия прокурора при рассмотрении уголовных дел в судах: Автореф. дисс... докт. юрид. наук. Т., Академия МВД РУз., 2002. –С. 12.

⁷Уголовно-процессуальный кодекс Украины от 13 апреля 2012 года. <http://www.iaaj.net/node/1099>.

⁸Уголовно-процессуальный кодекс Грузии. http://www.pravo.org.ua/files/Criminal%20justice/_09_10_2009.pdf.

⁹УПК Армении. yurotdel.com/zakony/ugolovno.

ИНСОН ҲУҚУҚ ВА ЭРКИНЛИКЛАРИНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШДА СУД-ҲУҚУҚ ИСЛОҲОТЛАРИНИНГ РОЛИ

Инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш кишилиқ жамияти тараққиётининг барча босқичларида энг асосий ва бош масалалардан бири бўлиб келган. Ҳар бир мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маънавий ҳаётида инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш муҳим аҳамият касб этиб, у демократик ҳуқуқий давлатнинг энг муҳим белгиси, давлатнинг қай даражада ривожланганлигини кўрсатувчи ўзига хос мезон ҳисобланган.

Шу сабабдан, умумэтироф этилган халқаро ҳужжатлар ва умуминсоний кадрлар талабларидан келиб чиққан ҳолда инсон ҳуқуқ ва эркинликларини мукамал тартибга солишга янги Ўзбекистонни барпо этиш шароитида алоҳида эътибор қаратилмоқда. Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ш.М.Мирзиёев ҳақли равишда таъкидлаганидек, инсон ҳуқуқ ва эркинликларига амал қилинишини таъминлаш, ҳар бир шахснинг кадр-қимматини эъзозлаш биз барпо этаётган очик, эркин ва адолатли жамиятнинг ажралмас хусусиятидир¹.

Асосий Қонунимизда инсон ҳуқуқларига содиқлик, республика фуқароларининг муносиб ҳаёт кечириши, фуқаролар тинчлигини таъминлаш устувор вазифа сифатида белгилашиб, унинг 13-моддасида инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, кадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий кадрят ҳисобланади², деб ўрнатилди ва уни амалда таъминлаш бўйича кенг қамровли ислоҳотлар амалга оширилмоқда. Аввало, инсон ҳуқуқи ва эркинлиги соҳасида халқаро-ҳуқуқий стандартларга мос миллий қонунчиликни уйғунлаштириш бўйича тизимли чора-тадбирлар белгиланиб, сўнгги 3 йилда 5000 дан ортиқ норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилиниб, шундан 4 таси янги кодекс, 165 таси қонун, 1209 таси

Президент ҳужжатлари ҳисобланади.

Жамиятимиз тараққиётининг истиқболлини белгилаб берган Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли Фармони билан тасдиқланган 2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясида³ инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишга алоҳида эътибор қаратилиб, унда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишни таъминлашнинг куйидаги асосий йўналишлари белгилаб берилди: биринчидан, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилишнинг самарали механизмини вужудга келтириш; иккинчидан, инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган тамойиллари ва нормалари асосида миллий қонунчиликни такомиллаштириш; учинчидан, қабул қилинган қонунларга оғишмай амал қилиш механизмини ишлаб чиқиш ва ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларида қонун устуворлигини таъминлаш; тўртинчидан, одил судлов ислоҳотини амалга ошириш йўли билан бутун суд тизимини демократлаштириш; бешинчидан, аҳоли ва мансабдор шахслар, ҳуқуқ-тартибот идоралари ходимлари ўртасида ҳуқуқий тарбия ишларини тубдан яхшилаш, уларнинг ҳуқуқий онги ва маданиятини юксалтириш.

Шундан келиб чиққан ҳолда, бугунги кун янги ислоҳотлар босқичида мамлакатимизда инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишни янги поғонага кўтариш мақсадида суд-ҳуқуқ соҳасини янада демократлаштириш, барча фуқароларнинг қонун олдида тенглиги тамойилларини ҳаётга татбиқ этиш, инсонпарварлик, адолат, суд ҳокимияти мустақиллигини таъминлаш, аҳолининг одил судловга ишончини ошириш, «Хабеас корпус» институтини

кенгайтириш, тергов олиб боришда суд назоратини кучайтириш бўйича кенг қамровли чора-тадбирлар белгиланди. Низоларни судгача тартибга солиш механизми кучайтирилди, тарафлар ярашувини таъминлаш учун адвокатларнинг ваколатлари сезиларли даражада кенгайтирилди, судларда ишларнинг кўриб чиқишда адолат, очиклик, холисликни таъминлаш учун «электрон одил судлов» тизими жорий қилинди, авф этиш ва жазодан озод қилишнинг жамоат бирлашмалари оталиғига топширишнинг бутунлай янги тизими татбиқ этилди. Бу каби амалга оширилган чоралар натижасида мамлакатимиз қамоқхоналаридагилар сони 2,5 марта қисқарди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг ташаббуси билан судларнинг ихтисослашуви янада такомиллаштирилди, яъни умумий юрисдикция судларининг иқтисодий, фуқаролик, маъмурий ва жиноят ишларини кўриб чиқадиган судларга ажратилиши суд тизимини ислоҳ қилишда жиддий қадам бўлди. Бу нарса, албатта, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш кафолатларини янада кучайтирди, судларда ишларнинг сифатли ва ўз вақтида кўриб чиқилишини тўла таъминлашга замин яратди.

Инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишни самарали ташкил этишда жиноятчиликнинг олдини олиш ва унга қарши мурасасиз кураш муҳим роль ўйнайди. Шу сабабдан, мамлакатимизда жиноятчиликка қарши кураш тизими самарадорлигини ошириш, коррупция ва ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш бўйича ташкилий ҳуқуқий чоралар кўрилмоқда. Барча даражадаги давлат муассасаларида коррупцияга қарши курашда парламент, фуқаролик жамияти институтларининг роли кучайтирилди, Коррупцияга қарши кураш агентлиги ташкил этилди. Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолиятининг мазмуни тубдан ўзгартирилди. Энг муҳим вазифа ҳуқуқбузарликнинг оқибатлари билан курашга эмас, балки уларнинг олдини олиш ва оғохлантиришга қаратилмоқда.

Янги ислохотлар босқичида белгиланган ушбу вазифаларни амалда таъминлашни янада юқори босқичга кўтаришда Ўзбе-

кистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев раислигида 2020 йил 30 июнь куни бўлиб ўтган одил судловни таъминлаш ва коррупцияга қарши курашиш борасидаги вазифалар муҳокамасига бағишланган видеоселектор йиғилиши муҳим аҳамият касб этади. Ушбу масала бўйича сўнгги 3 йилда 20 дан ортиқ қонун, фармон ва қарорлар қабул қилинганлиги, судлар томонидан 2 минг 273 нафар фуқарога нисбатан оқлов ҳукми чиқарилганлиги, жиноят йўлига билиб-билмай кирган 3,5 мингдан ортиқ ёшлар ва хотин-қизларга нисбатан озодликдан маҳрум қилиш жазоси қўлланилмасдан, улар маҳалла ва жамоатчилик кафиллигига олинганлиги, инсон ҳуқуқини бузганлиги учун 60 нафар ҳуқуқ-тартибот идоралари ходимлари жиноий жавобгарликка тортилганлиги диққатга сазовордир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан ушбу селектор йиғилишида олға сурилган ғоялар, яъни Тошкент давлат юридик университетиде «Инсон қадр-қиммати – энг олий қадрият» махсус ўқув модули бўйича барча ҳуқуқ-тартибот идоралари раҳбар ходимларини ўқитиш, судьялик лавозимини эгаллаш учун муайян иш стажига эга бўлиш, Судьялар олий мактабини ўқиб тугатиш каби талаблар қўйиш орқали танловни кучайтириш, терговчиликка номзодларга ҳам шунга ўхшаш талаблар қўйиш кераклиги, терговчилик касбини эгаллашга мутлақо янги талабларни ишлаб чиқиш, соҳага илғор тажриба ва стандартларни жорий этиш, тергов жараёнидаги хатолар суд мажлисида аниқланса, прокурор суднинг тугашини кутиб ўтирмасдан, ўз ташаббуси билан айбловдан воз кечадиган тартибни жорий этиш, халқаро стандартлар асосида суд тизимини «бир суд – бир инстанция» тамойили асосида қайта кўриб чиқиш, суд тизимида эскилик сарқити бўлган, ўз номи билан ҳам суднинг мазмун-моҳиятига тўғри келмайдиган «назорат тартибида ишларни кўриш» амалиётидан тўлиқ воз кечиш, судьяларнинг адолатли қарор қабул қилишларига таъсир ўтказувчи барча омилларни, шу жумладан, Олий суд раиси ва Бош прокурорнинг протест келтириш

ҳуқуқини бекор қилиш таклифларининг илгари сурилиши инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишни янада такомиллаштиришга хизмат қилади.

Албатта, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш бўйича амалга оширилган ислохотларнинг кўлами жуда кенг, бу борада эришилган ютуқлар ҳақида ҳар қанча гапирсак оз. Аммо, ҳуқуқни қўллаш амалиётининг таҳлили, аҳоли билан очик мулоқот натижаларини умумлаштириш қонунчиликда жиноят ишларини тергов қилиш ва кўриб чиқиш жараёнида далилларни тўплаш, мустаҳкамлаш, текшириш ва баҳолаш, жиноятларни фош этиш, суриштирув ва дастлабки тергов органларининг моддий-техник базасини қонунийлик ва ҳолисликни таъминлашга тўсқинлик қилувчи ҳуқуқий бўшлиқларнинг мавжудлигидан далолат бермоқда.

Шу муносабат билан Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 10 августдаги «Суд-тергов фаолиятида шахснинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш кафолатларини янада кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида»⁴ги Фармонида кўрсатилишича, суд-тергов амалиётини таҳлил қилиш ва фуқаролар муносабатларини ўрганиш натижалари жиноят процессида шахснинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш кафолатларини таъминлаш бўйича механизмлар тўлиқ ишга солинмаган, шунингдек қонунчиликда жиноят ишларини тергов қилиш бўйича ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг ваколатларини аниқ белгилаш билан боғлиқ бўшлиқлар мавжуд. Дарҳақиқат, бугунги кунда инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш механизмини такомиллаштириш, энг муҳими, жамиятимиз ижтимоий-ҳуқуқий ҳаётида инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳурмат қилиш маданиятини ошириш зарурияти қонунларга қўшимча ва ўзгартиришлар киритиш, уларни такомиллаштиришни тақозо этмоқда.

Шу маънода, ушбу Фармон бу бўшлиқни тўлдирадиган, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишда мустақил демократик тараққиёт йўлидан шахдам қадамлар билан одимлаётган мустақил давлатимизда янги саҳифа очадиган тарихий ҳуқуқий ҳужжат бўлди

десак, айти ҳақиқатни айтган бўламиз. Фармоннинг эътиборга молик жиҳати сифатида унда олиб борилаётган суд-ҳуқуқ ислохотларининг асосига қонун устуворлиги, жиноят учун жавобгарликнинг муқаррарлиги, жиноят-процессуал қонунчилигини янада такомиллаштириш, шахснинг ҳуқуқ ва эркинликларига сўзсиз риоя этилишини таъминлаш, процессуал ҳаракатларнинг сифатини ошириш, шахс, жамият ва давлатга етказилган зарарни тўлиқ қоплаш, инсонпарварлик, адолатлилик ва айбсизлик презумпцияси каби конституциявий принциплар пойдевор қилиб қўйилганлигини таъкидлаш ўринлидир.

Фармонда шахсга нисбатан қийноққа солиш ва бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки кадр-қимматни камситувчи муомала ҳамда жазо турларини қўллаш билан боғлиқ қилмишлар содир этилишининг олдини олиш бўйича самарали механизмларни жорий қилиш, шунингдек бундай қилмишлар учун жавобгарликни кучайтириш, жиноятчиликнинг олдини олиш тизими самардорлигини ошириш, шунингдек жиноятларнинг келиб чиқиш сабаблари ва шарт-шароитларини ўз вақтида аниқлаш ва бартараф этиш, фуқароларнинг ҳуқуқий маданиятини юксалтириш ва уларда қонунга итоатгўйлик руҳини шакллантириш механизмини жорий қилиш, шахсга эълон қилинган айблов, жиноят иши суднинг қайси инстанциясида кўрилаётганлигидан қатъи назар, ярашув институти доирасига тушадиган Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси Махсус қисмининг моддаси ёки қисмига ўзгартирилган ҳолларда ярашув институтини қўллаш тартибини жорий қилиш каби вазифалар белгилаб берилди.

Суд-тергов фаолиятида инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш кафолатларини янада кучайтириш мақсадида терговга қадар текширув, суриштирув ва дастлабки тергов органлари ходимлари томонидан шахсни ғайриқонуний ҳаракатлар содир этишга ундаш ва бундай ундаш оқибатида содир этилган жиноят учун уни айблаш, ушланган гумон қилинувчи ёки айбланувчининг яқин қариндошларини процесс иштирокчиси сифатида жалб қилиш учун асослар мавжуд

бўлмаган ҳолларда уларни ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга чақириш ва сўроқ қилиш, суриштирув ва дастлабки тергов органлари ходимлари томонидан мазмунан кўриб чиқиш учун судга юборилган жиноят иши доирасида судланувчи, жабрланувчи, гувоҳ, фуқаровий даъвогар, фуқаровий жавобгар ва бошқа суд процесси иштирокчиларини ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга чақириш ёки сўроқ қилиш тақиқланадиган бўлди.

Шунингдек, Фармонда терговга қадар текширув ёки терговда ушланган шахсни ва озодликдан маҳрум қилиш жойларида жазони ўтаётган маҳкумни тиббий кўрикдан ўтказиш, шунингдек вақтинча сақлаш ва тергов ҳибсхоналарида сақланаётган гумон қилинувчи, айбланувчи ва судланувчини гувоҳлантириш уларнинг ёки адвокатининг илтимосномасига асосан 24 соат ичида вақтинча сақлаш ва тергов ҳибсхоналари ёки жазони ижро этиш муассасалари тасарруфида бўлмаган тиббий муассасалар ходимлари томонидан амалга оширилиши шартлиги, оғир ёки ўта оғир жиноятларни содир этганлик учун судланганлик ҳолати тугалланмаган ёки судланганлиги олиб ташланмаган шахслар ярашилганлиги муносабати билан жинойий жавобгарликдан озод этилмаслигига оид қоида вояга етмаганлар, биринчи ва иккинчи гуруҳ ногиронлари, аёллар, олтмиш ёшдан ошган эркаклар ва эҳтиётсизлик орқасида жиноят содир этган шахсларга нисбатан қўлланилмаслиги, вояга етмаганлар, биринчи ва иккинчи гуруҳ ногиронлари ҳамда пенсия ёшига етган шахсларга нисбатан уч йилдан ортиқ бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазо назарда тутилган қасддан содир этилган жи-

ноятларга доир, шунингдек эҳтиётсизлик оқибатида содир этилиб, бунинг учун беш йилдан ортиқ бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазо назарда тутилган жиноятларга доир ишлар бўйича қамокқа олиш тарзидаги эҳтиёт чорасини қўллашга йўл қўйилмаслик талабларининг белгиланганлиги диққатга сазовордир.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, бугунги кун янги ислохотлар босқичида мамлакатимизда инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш соҳасида амалга оширилаётган кенг қамровли ислохотлар, ушбу соҳада Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан қабул қилинаётган фармон ва қарорлар инсон ҳуқуқини ҳимоя қилиш бўйича миллий ҳуқуқ тизимини такомиллаштиришга, суд-тергов ҳаракатларининг сифатини оширишга, шахсга нисбатан қийноқ ва бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний, кадр-қимматини камситувчи муомала ва жазо турларини қўллашнинг олдини олишга, инсоннинг суд орқали ҳимоя қилиш ҳуқуқини тўла қафолатлашга, охир-оқибатда демократик ва умуминсоний кадриятлар юксак даражада кадрланаётган мустақил давлатимизда инсон ҳуқуқини самарали ҳимоя қилиш қафолатларини таъминлашга хизмат қилади.

М. УСМОНОВ,
Ўзбекистон Республикаси
Миллий гвардияси
Ҳарбий-техник институти
профессори, юридик фанлар доктори

¹Мирзиёев Ш.М. Конституция – эркин ва фаровон ҳаётимиз, мамлакатимизни янада тараккий эттиришнинг мустаҳкам пойдеворидир. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 25 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. //«Халқ сўзи», 2017 йил 9 декабрь.

²Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. –Т.:Ўзбекистон, 2018.

³Ўзбекистон Республикаси Президентининг «2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантиришнинг Ҳаракатлар стратегияси»ни тасдиқлаш тўғрисида»ги Фармони. //Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017, 6-сон, 70-модда.

⁴Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 10.08.2020 й., 06/20/6041/1151-сон.

МАЪМУРИЙ ҲУҚУҚБУЗАРЛИК ТЎҒРИСИДАГИ ИШЛАРНИ ЮРИТИШНИ ИСТИСНО ЭТУВЧИ ҲОЛАТЛАР, ДАЛИЛЛАР ВА УЛАРГА БАҲО БЕРИШ

Ўзбекистон Республикаси Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекси (МЖтК)нинг 271-моддасида маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги ишларни юритишни истисно этувчи ҳолатлар кўрсатиб ўтилган. Ушбу қонун нормасида 11 та банд кўрсатилган бўлиб, ушбу ҳолатларнинг лоақал бирортаси мавжуд бўлган тақдирда мазкур маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги ишларни юритишни бошлаш мумкин эмас, бошланган иш эса тугатилиши лозимлиги белгиланган.

МЖтК 271-моддасининг 1-бандида маъмурий ҳуқуқбузарлик ҳодисаси ёки аломати йўқ бўлса, иш юритишни тугатиш лозимлиги белгиланган. Бунда, маъмурий ҳуқуқбузарлик ҳодисаси ва таркибининг бўлмаслигини, маъмурий қилмиш фактини тасдиқловчи маълумотларнинг йўқ эканлигини ёки ҳодиса бўлган-у, аммо унда йиғиндиси маъмурий қилмиш таркибини юзага келтирувчи аломатлари мавжуд эмаслигини тушуниш лозим.

МЖтК 271-моддасининг 2-бандида маъмурий ҳуқуқбузарликни содир этиш пайтида шахс 16 ёшга тўлмаган бўлса, ушбу иш юритишдан тугатилиши лозимлиги белгиланган. Бизга маълумки, ушбу Кодекснинг 13-моддасига биноан, маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этилган пайтда 16 ёшга тўлган шахслар маъмурий жавобгарликка тортиладилар. Ушбу ҳолатда ҳуқуқбузарлик содир этилган

пайтда 16 ёшга тўлмаган шахслар иши кўриб чиқиладиганида унинг ана шу ёшга тўлган-тўлмаганлигидан қатъи назар, ишни тугатиш кераклигига урғу берилган. Ҳуқуқбузарлик аниқланаётганида ҳуқуқбузарнинг ёши ҳуқуқбузарликнинг тугаш пайти билан белгиладигани. Шахснинг у ёки бу ёшга тўлгани у туғилган кундан кейинги сутканинг ноль соатидан ҳисобланишига эътибор қаратиш лозим.

МЖтК 271-моддасининг 3-бандида ғайриҳуқуқий ҳаракат ёки ҳаракатсизликни содир этган шахснинг ақли норасо бўлса, ушбу иш юритишдан тугатилиши лозимлиги белгиланган.

МЖтК 271-моддасининг 4-бандида шахс ҳаракатни зарурий мудофаа ҳолатида ёки охирги зарурат ҳолатида қилган бўлса, ушбу иш юритишдан тугатилиши лозимлиги назарда тутилган.

МЖтК 271-моддасининг 4¹-бандида шахс ҳаракатни жисмоний ёки руҳий мажбурлаш ёхуд кўрқитиш натижасида қилган бўлса, ушбу иш юритишдан тугатилиши лозимлиги таъкидланган.

МЖтК 271-моддасининг 5-бандида амнистия акти чиқиши, агар у маъмурий жазо чорасини қўлланишини бекор қилса, ушбу иш юритишдан тугатилади.

МЖтК 271-моддасининг 6-бандида маъмурий жавобгарликни белгиловчи ҳужжат бекор қилинган бўлса, ушбу иш юритишдан тугатилиши лозимлиги белгиланган.

МЖтК 271-моддасининг 7-бандида маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги ишни кўриб чиқиш пайтига келиб ушбу Кодекснинг 36-моддасида назарда тутилган муддатлар ўтиб кетган бўлса, ушбу иш юритишдан тугатилиши лозимлиги белгиланган.

МЖтК 271-моддасининг 8-бандида маъмурий жавобгарликка тортилаётган шахс хусусида шу факт юзасидан маъмурий жазо қўлланиши тўғрисида ваколатли орган (мансабдор шахс) қарор чиқарган бўлса ёки маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги ишларни тугатиш тўғрисида чиқарилган қарор бекор қилинмаган бўлса, шунингдек мазкур факт юзасидан жиноят тўғрисидаги иш қўзғатилган бўлса, ушбу иш юритишдан тугатилиши лозимлиги белгилаб қўйилган.

МЖтК 271-моддасининг 9-бандида шахс иши юритила бошланган пайтда вафот этган бўлса, ушбу иш юритишдан тугатилиши лозимлиги белгиланган.

МЖтК 271-моддасининг 10-бандида ҳуқуқбузарликнинг оқибатлари баргараф этилган тақдирда шахсни жавобгарликдан озод этиш ушбу Кодекснинг тегишли моддасида назарда тутилган бўлса, ушбу иш юритишдан тугатилиши лозимлиги белгиланган. Масалан, МЖтК 474-моддасининг иккинчи қисмида ушбу модданинг биринчи қисмида назарда тутилган ҳуқуқбузарликни биринчи марта содир этган шахс, агар у маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги ишни кўриш жараёнида алимент мажбуриятлари бўйича қарздорликни ихтиёрий равишда тўлаган бўлса, жавобгарликдан озод этилади деб белгиланган. Ушбу ҳолат МЖтК 271-моддасининг 10-банди билан тартибга солинади.

МЖтК 271-моддасининг 11-банди тадбиркорлик субъектларини қўллаб-қувватлаш нуқтаи назаридан ки-

ритилган бўлиб, ушбу Кодекснинг тегишли моддасида назарда тутилган ҳуқуқбузарликни биринчи марта содир этган тадбиркорлик субъектининг мансабдор шахслари ёки ходимлари ёхуд тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи фуқаролар йўл қўйилган бузилишларни ҳуқуқбузарлик аниқланган пайтдан эътиборан ўттиз кунлик муддатда ихтиёрий равишда баргараф этган ва (ёки) етказилган моддий зарарнинг ўрнини қоплаган бўлса ушбу ишлар иш юритишдан тугатилиши лозимлиги таъкидланган.

Масалан, МЖтКнинг 176³-моддасида назарда тутилган автомобиль транспортида йўловчилар ташиш фаолияти билан лицензиясиз шуғулланиш ҳуқуқбузарлигини содир этган шахс 30 кун муддат ичида ушбу фаолият билан шуғулланиш ҳуқуқини берувчи лицензияга эга бўлган тақдирда, мазкур маъмурий иш юритишдан тугатилиши лозим.

Юқоридаги асослар маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги қарор юзасидан шикоят ва эътирозларни кўриб чиқишда ҳам қўлланилади.

МЖтКнинг 271-моддасида назарда тутилган ҳолатлар мавжуд бўлган тақдирда маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги ишларни юритишни бошлаш мумкин эмас, бошланган иш эса тугатилиши лозимлиги белгиланган бўлса-да, амалиётда маъмурий баённома тузишга ваколатли орган томонидан иш юритиш амалга оширилиб, иш ҳужжатлари судга тақдим қилиниб, фақатгина суд томонидан тугатилиб келинмоқда.

Яъни, ушбу қонунда кўрсатилган «ишларни юритишни бошлаш мумкин эмас» жумласига қайсидир маънода амал қилинмаяпти ҳамда ушбу ваколат қонунда маъмурий баённома тузишга ваколат-

ли органга берилганлиги кўрсатилмаган.

МЖТКнинг 276-моддасига мувофиқ маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги ишга оид далиллар ҳар қандай фактик маълумотлардан иборат бўлиб, органлар (мансабдор шахслар) шу маълумотларга асосланиб маъмурий ҳуқуқбузарлик ҳолати юз берган ёки бермаганлигини, муайян шахснинг уни содир этишда айбдорлигини ва ишни тўғри кўриб чиқиш учун аҳамиятли бўлган бошқа ҳолатларни қонунда белгиланган тартибда аниқлайди.

Ушбу маълумотлар қуйидаги воситалар: маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги баённома, маъмурий жавобгарликка тортилаётган шахснинг тушунтиришлари ҳамда жабрланувчининг, гувоҳларнинг кўрсатувлари, эксперт хулосаси, мутахассис маслаҳати (тушунтиришлари), ашёвий далиллар, ашёлар ва ҳужжатларни олиб қўйиш тўғрисидаги баённома, аудио-видеоёзувлардан ва фотосуратлардан иборат материаллар, шунингдек бошқа материаллар билан белгиланади.

Орган (мансабдор шахс) далилларга ишнинг ҳамма ҳолатларини ҳар томонлама, тўла ва объектив жамлаб текширишга асосланган ўзининг ички ишончи билан қонунга амал қилган ҳолда баҳо беради.

Шу ўринда, далилларни текширишда судья, аввало, уларни ўз ички ишончига асосланиб баҳолайди. Бундай текшириш сўроқ қилинаётган шахсларнинг кўрсатмаларини эшитишда, ишнинг ёзма ҳужжатларини текширишда, ашёлар, предметлар ва ҳужжатларни визуал кўриқдан ўтказишда ҳамда ҳар бир далилни дастлабки баҳолашда кечади. Далилларни баҳолашда судья эркин бўлиб, фақатгина тарафларнинг фикрига таяниб қолмай, балки ҳар бир далилни

мустақил таҳлил қилиб, далилларнинг сифат ҳолати ҳақида мустақил хулосалар чиқаради.

Муайян далилларнинг йўл қўйилишини аниқлашда суд тарафларнинг нуқтаи назаридан мустақил равишда мавжуд маълумотларни уларсиз қабул қилиб олиш, шахсий баҳолаш асосида ҳал қилиш имкониятига эга. Ушбу ҳуқуқ бир вақтнинг ўзида суднинг мажбурияти ҳамдир. Суднинг исбот қилиш фаолиятидаги энг муҳим ўрни далиллар мажмуининг якуний баҳолашида намоён бўлади. Суднинг бош вазифаси бўлмиш жиноят ишини ҳал қилиш айнан шунинг моҳиятига асосланган. Бундай баҳолаш суднинг иш бўйича чиқарган якуний қарорида ўз аксини топади.

Судьянинг суд муҳокамаси тугагунга ва суд олдида қўйилган масала ҳал этилгунга қадар ўзининг қарорлари ва исботланиши керак бўлган ҳолатлар юзасидан оғзаки мулоҳазаларида уларнинг исботланганлигини таъкидлаш, исботлашнинг якунловчи босқичида амалга оширилиши керак бўлган далилларни баҳолаш вазифасини аввалдан ҳал этилишининг тақиқланиши суд амалиётида умумтан олинган қоидадир.

Суд томонидан ишни кўришда ҳолислик ва беғаразликка риоя қилиш ҳамда ҳар қандай баҳсли масалани барча тақдим этилган далилларни ҳар томонлама ва тўлиқ текшириш, ишнинг барча ҳолатларини аниқлашга риоя қилиш талабларидан келиб чиқади.

У. АХМЕДОВ,
Фаргона вилоят
маъмурий суди судьяси

СОЛИҚ ОРГАНЛАРИНИНГ ҲУЖЖАТИНИ ҲАҚИҚИЙ ЭМАС ДЕБ ТОПИШНИНГ АСОСЛАРИ ВА ТАРТИБИ

Тадбиркорлик субъектларининг солиқ органларининг қонун ҳужжатларига мувофиқ бўлмаган ҳужжатларини ҳақиқий эмас деб топиш ҳамда мансабдор шахсларнинг ҳаракатларини (ҳаракатсизлигини) қонунга хилоф деб топиш учун судга мурожаат қилиш ҳуқуқининг қонунчилик асослари Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 44-моддаси, Фуқаролик кодексининг 12-моддаси, Маъмурий суд ишларини юритиш тўғрисидаги кодексининг (бундан буён матнда МСИЮтК деб юритилади) 4-моддаси ва бошқа қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга ошириш мумкинлиги белгиланган бўлиб, тадбиркорлик субъекти (манфаатдор шахс), қонунда назарда тутилган ҳолларда прокурор, шунингдек бошқа шахслар ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишга ваколатли тузилмалар давлат органи, хусусан солиқ органининг ҳужжатини (бутунлай ёки қисман) ҳақиқий эмас деб топиш, улар мансабдор шахсларининг ҳаракатларини (ҳаракатсизлигини) қонунга хилоф деб топиш тўғрисидаги ариза (шикоят) билан қуйидаги ҳолларда судга мурожаат қилиш ҳуқуқи қафолатланган.

Зеро, ҳар бир шахс ўз ҳуқуқларини суд орқали ҳимоя қилиши, ўзининг бузилган ҳуқуқ ва манфаатларини таъминланишини сўраб судга мурожаат этиши шахснинг журъатлилик баробарида ҳуқуқий онги ва маданиятининг даражасини ҳам белгилайди. Профессор О.Оқюлов айтганидек, ҳуқуқларни

суд орқали ҳимоя қилиш ҳуқуқий ҳимоя тизимининг энг универсал воситасидир¹.

Жамиятда тадбиркорлик фаолиятига доир ҳуқуқий муносабатлар ривож топиб боргани сайин солиқ органлари билан юзага келаётган баҳсли, низоли ҳолатлар ҳам кўпайиб бормоқда. Бир қарашда бу оддий ҳолатга ўхшаб кўринса-да (чунки, тадбиркорлик фаолиятини асосий назорат қилувчи орган солиқ идоралари саналиб, улар тадбиркорлар билан бевосита ва мунтазам муносабатларга кирувчи давлат ваколатли органи ҳисобланади), лекин улар ўртасидаги ҳуқуқий низоларнинг қонуний ечимини таъминлаш, ҳар бир тарафнинг фаолиятида қонун устуворлигига риоя этишини назорат қилиш долзарб аҳамият касб этади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикаси суд тизими тузилмасини тубдан такомиллаштириш ва фаолияти самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 2017 йил 21 февралда қабул қилинган ПФ-4966-сонли Фармони² асосида оммавий ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган низоларни, шунингдек маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги ишларни кўриб чиқишга ваколатли бўлган янги суд тизими шакллантирилди ҳамда 2017 йил 1 июндан мазкур туркумдаги ишлар Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар маъмурий судлари, туман (шаҳар) маъмурий судлари томонидан кўриб чиқилиши белгиланди.

Шу муносабат билан ушбу тадбиркорлик субъектлари ва давлат солиқ органлари ўртасида оммавий ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган низолар бўйича ариза (шикоят)ларни маъмурий судлар судловига тааллуқлилиги белгиланиб, мазкур ариза (шикоят) қаноатлантирилганда уларнинг ҳуқуқий оқибатини қўллаш билан боғлиқ низолар иқтисодий судлар ваколатига тааллуқли эканлиги таъминланди.

Статистик маълумотларга кўра, солиқ органларининг хатти-ҳаракатларидан норози бўлиб, тадбиркорлик субъектлари томонидан берилган аризалар кўлами ошиб бориб, жумладан, маъмурий судлар томонидан 2019 йил давомида солиқ органларининг 65 та қарорларини ҳақиқий эмас деб топиш сўралган ишларнинг 23 таси қаноатлантирилган бўлса, мансабдор шахснинг ҳаракати (ҳаракатсизлиги)ни қонунга хилоф деб топишга доир 116 та аризанинг 60 таси қаноатлантирилган³.

Шунингдек, тадбиркорлик субъектлари ва давлат солиқ хизмати органлари ўртасидаги бошқа иқтисодий низолар иқтисодий судлар судловига тааллуқли бўлиб, уларга тадбиркорлик субъекти солиқ органларининг қонун ҳужжатларига мувофиқ бўлмаган ҳужжатлари ва мансабдор шахсининг қонунга хилоф деб топилган ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) натижасида кўрган зарарларни ундириш, солиқ мажбуриятининг бажарилиши учун тузилган мол-мулк гарови, кафиллик, банк кафолати каби битимларни ҳақиқий эмас деб топиш, мол-мулкни хатловдан чиқариш, инкассо топшириқномасини ижро этилиши мумкин эмас деб топиш, (акцептсиз) тартибда ҳисобдан чиқарилган пул маблағларини бюджетдан қайтариш, маънавий зарар, яъни ишчанлик обрўсини ҳимоя қилиш тўғрисидаги низолар мазмунан кўриб ҳал этилмоқда.

Тадбиркорлик субъектлари ва давлат

солиқ хизмати органлари ўртасидаги иқтисодий низолар бўйича статистик маълумотларга кўра, 2018 йил давомида 80 та ҳолатдан 51 таси қаноатлантирилган бўлса, 2019 йил давомида 110 та низоли даъво аризаларининг 70 таси қаноатлантирилиб, тадбиркорлик субъектлари фойдасига ҳал этилган.

Мазкур туркумдаги низоларнинг ошиб бораётганлиги тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқий билимлари юксалиб бораётганлиги билан бирга, солиқ органлари томонидан йўл қўйилаётган қонун бузилишлари ҳам сақланиб қолаётганлигидан далолат беради.

Одатда иқтисодий судга берилган даъво талабларининг бир қисми доим ҳам маъмурий суд томонидан солиқ органларининг қонун ҳужжатларига мувофиқ бўлмаган ҳужжатларини ҳақиқий эмас деб топиш ҳамда мансабдор шахсларнинг ҳаракатларини (ҳаракатсизлигини) қонунга хилоф деб топишнинг оқибати асосида юзага келавермайди.

Балки, солиқ органларининг қарор ёки мансабдор шахсларнинг қонунга хилоф ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) билан бевосита боғлиқ бўлганда ва фақат ушбу ҳужжатлари оқибати асосида судга даъво аризаси билан мурожаат қилиш мумкинлигидан ташқари ҳолатлардагина тадбиркорлик субъекти иқтисодий судга солиқ мажбуриятининг бажарилиши учун тузилган мол-мулк гарови, кафиллик, банк кафолати каби битимларни ҳақиқий эмас деб топиш, мол-мулкни хатловдан чиқариш, инкассо топшириқномасини ижро этилиши мумкин эмас деб топиш, (акцептсиз) тартибда ҳисобдан чиқарилган пул маблағларини бюджетдан қайтариш, маънавий зарар, яъни ишчанлик обрўсини ҳимоя қилиш тўғрисидаги талаблар билан иқтисодий судга тўғридан-тўғри мурожаат қилишига асос бўлади.

Маъмурий судлар томонидан ишларни кўришдаги умумий жиҳатлар билан

бирга давлат солиқ органлари ўртасида оммавий ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган солиқ органларининг қонун ҳужжатларига мувофиқ бўлмаган ҳужжатларини ҳақиқий эмас деб топиш ҳамда мансабдор шахсларнинг ҳаракатларини (ҳаракатсизлигини) бир қатор ўзига хос хусусиятлари мавжуд.

Чунончи, қонун чиқарувчи томонидан давлат органларининг, хусусан, солиқ органларининг қонун ҳужжатларига мувофиқ бўлмаган ҳужжатларини ҳақиқий эмас деб топиш фақат суд тартибида амалга оширилиши (ФКнинг 12-моддаси) белгиланган ва ушбу қоидага биноан, ҳуқуқи бузилган тадбиркорлик субъекти ёки унинг манфаатини ҳимоя қилиб мурожаат қилаётган ваколатли тузилмалар бевосита судга мурожаат қилиши назарда тутилган.

Шунингдек, аввалги Солиқ кодексида давлат солиқ хизмати органларининг қарорлари, улар мансабдор шахсларининг ҳаракатлари ёки ҳаракатсизлиги устидан давлат солиқ хизматининг юқори турувчи органига (юқори турувчи мансабдор шахсига) шикоят қилиш мумкинлиги, юқори турувчи органга шикоят берилганлиги шундай шикоятни судга бериш ҳуқуқини истисно этмаслиги (123-моддаси) ҳамда солиқ органларининг қарорлари суд томонидан ҳақиқий эмас деб топилиши асослари белгиланган эди (104-моддаси)⁴.

Бироқ, қонун чиқарувчи 2020 йил 1 январдан кучга кирган Солиқ кодекси нормалари орқали ушбу конституциявий ҳуқуқлардан чекинган ҳолда «солиқ органларининг сайёр солиқ текширувлари ва солиқ аудити натижалари бўйича қабул қилган қарорлари устидан» суд тартибида шикоят қилишнинг алоҳида тартиби, яъни фақат юқори турувчи солиқ органига шикоят қилинганидан кейингина судга мурожаат қилиш мумкинлиги билан боғлиқ қоида белгиланди (231-модданинг 4-банди). Шунингдек, қонун чиқарувчи

томонидан Кодекснинг 235-моддаси асосида, юқори турувчи солиқ органига солиқ органлари мансабдор шахсларининг ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) юзасидан келиб тушган шикоятни кўриб чиқиш асосида «солиқ органлари мансабдор шахсларининг ҳаракатларини (ҳаракатсизлигини) ноқонуний деб эътироф этиш» ва ишнинг моҳияти бўйича қарор чиқариш ваколатини беради.

Назаримизда, мансабдор шахсларининг ҳаракатларини (ҳаракатсизлигини) ўрганиб чиқиш асосида аниқланган қонунбузилишлар ўз тасдиғини топган ҳолларда уни хатти-ҳаракатини ноқонунийлигини «эътироф этиш» эмас, балки фақат суд тартибида «қонунга хилоф деб топиш» мумкинлиги эътибордан четда қолган. Зеро, давлат органи мансабдор шахсининг ғайриқонуний хатти-ҳаракатига нисбатан «эътироф этиш» жумласини қўллаш ноўриндир.

Зеро, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 44-моддаси, ФКнинг 12-моддаси, МСИЮТКнинг 4-моддаси ва бошқа қонун ҳужжатлари давлат органларининг қонун ҳужжатларига мувофиқ бўлмаган ҳужжатларини ҳақиқий эмас деб топиш ҳамда мансабдор шахсларнинг ҳаракатларини (ҳаракатсизлигини) қонунга хилоф деб топишни суд тартибида амалга оширилиши мумкинлигини белгилайди.

Тадбиркорлик субъектлари томонидан солиқ органларининг қонун ҳужжатларига мувофиқ бўлмаган ҳужжатларини ҳақиқий эмас деб топиш ҳамда мансабдор шахсларнинг ҳаракатларини (ҳаракатсизлигини) қонунга хилоф деб топишни суд орқали таъминлаш тартиби бу ҳуқуқи бузилган субъектнинг судга ариза (шикоят) билан мурожаат қилиши орқали қўзғатилади.

Тадбиркорлик субъектларининг солиқ органларининг қонун ҳужжатларига мувофиқ бўлмаган ҳужжатларини ҳақиқий эмас деб топиш ҳақидаги судга мурожаат қилган аризасига (шикоятга)

процессуал қонунчиликда белгиланган талаблардан ташқари суд процессининг муҳим тамойили бўлган «ҳар бир шахс ўз даъвосини тегишли далиллар асосида исботлаши лозимли» қонунчилиги асосан қўйидагиларни илова қилиши мақсадга мувофиқдир.

Хусусан, низолашилаётган ҳужжатни қабул қилган солиқ органининг номи; низолашилаётган қарори (ҳужжати)нинг номи, тартиб рақами, чиқарилган санаси ва бошқа маълумотлар; аризачининг фикрига кўра, низолашилаётган қарор (ҳужжат) ёки унинг маълум қисми (алоҳида қоидалари) билан бузилаётган ҳуқуқлари ва қонун билан қўриқланадиган манфаатлари; аризачининг фикрига кўра, низолашилаётган ҳужжат ёки унинг маълум қисмига (алоҳида қоидаларига) мувофиқ бўлмаган қонун ҳужжатлари; аризачининг низолашилаётган ҳужжат ёки унинг маълум қисмини (алоҳида қоидаларини) ҳақиқий эмас деб топиш тўғрисидаги талаби, шунингдек низолашилаётган ҳужжат нусхаси илова қилинади. Низолашилаётган ҳужжатнинг нусхаси бўлмаган тақдирда, аризачи ушбу ҳужжатни солиқ органидан талаб қилиб олиш тўғрисида судга илтимоснома билан (илтимоснома аризада ёки алоҳида аризада) ёки суд ўз ташаббуси билан солиқ органидан талаб қилишга ҳақлидир.

Зеро, судлар учун ҳақиқий эмас деб топилиши сўралаётган солиқ органи ҳужжатининг аризага илова қилинмаганлиги аризани суд томонидан қайтариш учун асос бўлмаслиги лозим, чунки ишни тўғри ҳал этиш мақсадида суд ўз ташаббуси билан далилларни талаб қилишга ваколатли саналади.

Низолашилаётган ҳужжатни чиқарган ёки унинг мансабдор шахсининг ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) устидан шикоят қилинаётган солиқ органи (туманлар бирлашиши асосида) тугатилиб, унинг вазифалари бошқа ҳудуд солиқ органига

берилган ҳолда, ушбу солиқ органи иш бўйича жавобгар ҳисобланади. Чунки, суд ажрим билан тугатилган солиқ органини МСИЮтКнинг 43-моддасига мувофиқ унинг ҳуқуқий вориси билан алмаштириш масаласини ҳал этиши лозим.

Тадбиркорлик субъектларининг солиқ мажбуриятларини ўз вақтида ва қонуний бажарилиши устидан назорат солиқ органлари томонидан бажарилиб, ушбу ваколатларини амалга ошириш жараёнида солиқ органлари билан муносабатларда юзага келаётган низоларнинг муайян қисмини солиқ органлари томонидан ўтказилган солиқ текширувлари (камерал ва сайёр солиқ текшируви ҳамда ўтказилган солиқ аудити) ҳамда солиқ мониторинг шаклидаги солиқ назоратларининг натижасида қабул қилинган қарорларга нисбатан эътирозлардан иборат эканлиги яққол намоён бўлмоқда.

Солиқ органлари томонидан қабул қилинган қарор, буйруқ, шу каби ҳуқуқий оқибат келтириб чиқарувчи бошқа ҳужжатлар, агарда улар қонун ҳужжатларига мувофиқ бўлмаса ёки тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқлари ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини бузган тақдирда, суд томонидан ҳақиқий эмас деб топилиши, шунингдек шундай ҳужжатларга ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисидаги ҳужжатлар ҳам суд томонидан ҳақиқий эмас деб топилиши мумкин.

Тадбиркорлик субъектлари томонидан солиқ органлари мансабдор шахсларининг ҳаракатларини (ҳаракатсизлигини) қонунга хилоф деб топиш тўғрисидаги аризаси қонун ҳужжатларига мувофиқ бўлмаган ҳужжатларини ҳақиқий эмас деб топиш ҳақидаги судга мурожаат қилган аризасида (шикоятда) ҳуқуқи бузилган тадбиркор шикоят қилинаётган ҳаракатларни (ҳаракатсизликни) содир этган солиқ органи мансабдор шахсининг фамилияси, исми ва отасининг исми, мансаби, у меҳнат муносабатларида бўлган

тегишли органнинг номи; шикоят қилинаётган ҳаракатлар (ҳаракатсизлик) ни мада ифодаланиши, ҳаракатлар содир этилган сана, вақт ва жой; аризачининг мансабдор шахснинг ҳаракатларини (ҳаракатсизлигини) қонунга хилоф деб топиш тўғрисидаги талаби кўрсатилиши лозим бўлади.

Солиқ органи мансабдор шахсининг ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) устидан судга шикоят қилинганда, аризада жавобгар сифатида мансабдор шахс эмас, балки солиқ органи (инспекция, бошқарма, кўмита) кўрсатилади. Мансабдор шахс бошқа ишга ўтган ёки эгаллаб турган лавозимидан озод этилган ҳолларда ҳам у меҳнат муносабатларида бўлган солиқ органи жавобгар бўлади.

Агар солиқ органининг қабул қилинган қарори (ҳужжати) ва мансабдор шахсларнинг содир этилган ғайриқонуний ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) туфайли зарар етказилган бўлса, ариза (шикоят)да маъмурий судга тааллуқли талабдан ташқари етказилган зарар ўрнини қоплаш тўғрисидаги талабни қўйганлиги ариза (шикоят) ни қабул қилмасликка асос бўлиши мумкин эмас.

Чунки, ушбу зарарни ундириш бевосита маъмурий суднинг ваколатига тааллуқли бўлмаганлиги боис, ушбу талаб бўйича маъмурий судда иш юритиш тугатилади ҳамда тадбиркорлик субъектига зарарни қоплаш, шартнома ва бошқа битимлардан келиб чиққанда битимни ҳақиқий эмас деб топиш, маънавий зарарни ундириш каби фуқаролик ҳуқуқий ҳимоя усулидан фойдаланган ҳолда иқтисодий судга мурожаат қилиши имконияти мавжудлиги тушунтирилади.

Тадбиркорлик субъектининг аризаси (шикоятлари)ни судларда кўришининг яна бир ўзига хос хусусияти ариза (шикоят) даги солиқ органларининг қонун ҳужжатларига мувофиқ бўлмаган ҳужжатларини ҳақиқий эмас деб топиш ҳамда мансабдор шахсларнинг ҳаракатларини

(ҳаракатсизлигини) қонунга хилоф деб топишга доир талабни исботлаш мажбуриятини солиқ органининг зиммасига юклатилишидир.

Хусусан, одатда МСИЮтКнинг 67-моддаси мазмунига биноан ишда иштирок этувчи ҳар бир шахс ўз талаблари ва эътирозларига асос қилиб келтираётган ҳолатларни исботлаши керак. Бироқ, маъмурий орган сифатида солиқ органларининг низолашилаётган ҳужжатларини, қарорларини ҳақиқий эмас деб топиш тўғрисидаги низолар кўрилганда ушбу ҳужжатларнинг қабул қилинишига асос бўлган ҳолатларни исботлаш мажбурияти ҳужжатни қабул қилган солиқ органи зиммасига, мансабдор шахсларининг ҳаракатларини (ҳаракатсизлигини) қонунга хилоф деб топиш тўғрисидаги низолар кўрилганда, ушбу ҳаракатларнинг (ҳаракатсизликнинг) қонунга мувофиқлигини исботлаш мажбурияти тегишли солиқ органининг зиммасига юклатилади.

Агарда ҳужжатни қабул қилган орган унинг қабул қилинишига асос бўлган ҳолатларни, шунингдек қабул қилинган ҳужжатнинг ёки содир этилган ҳаракатнинг (ҳаракатсизликнинг) қонун ҳужжатларига мувофиқлигини, аризачининг ҳуқуқлари ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини бузмаслигини исботлай олмаса, ариза (шикоят) талаби қаноатлантирилади. Ўз навбатида, аризачи ҳам низолашилаётган ҳужжат, мансабдор шахснинг ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) унинг ҳуқуқлари ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини бузаётганлигини асослаб бериши лозим бўлади.

Суд томонидан солиқ органининг ҳужжатини (бутунлай ёки қисман) ҳақиқий эмас деб топиш тўғрисидаги иш бўйича ҳал қилув қарорида мазкур тоифадаги ишларни кўришда махсус процессуал норма бўлган МСИЮтКнинг 189-моддасига асосан, солиқ органининг қарори (ҳужжати) ёки унинг айрим қисмла-

ри ёхуд мансабдор шахси ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) қонун ҳужжатларига зид эканлигини ҳамда аризачининг ҳуқуқлари ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини бузаётганлигини аниқласа, ушбу қарорни ёки унинг айрим қисмларини ҳақиқий эмас, ёхуд мансабдор шахсининг ҳаракатларини (ҳаракатсизлигини) қонунга хилоф деб топиш тўғрисида ҳал қилув қарори қабул қилади.

Аксинча, қарор (ҳужжат) ёки унинг айрим қоидалари ёхуд ҳаракатлар (ҳаракатсизлик) қонунга мувофиқ эканлигини ҳамда аризачининг ҳуқуқлари ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини бузмаётганлигини аниқласа, у арз қилинган талабни қаноатлантиришни рад этиш тўғрисида ҳал қилув қарори қабул қилади.

Мазкур туркумдаги солиқ органларининг ҳужжатларини ҳақиқий эмас деб топиш ва мансабдор шахсининг ҳаракатларини (ҳаракатсизлигини) қонунга хилоф деб топиш тўғрисидаги ҳал қилув қарорлари агар унинг устидан апелляция тартибида шикоят қилинмаган (протест келтирилмаган) бўлса, у қабул қилинган пайтдан эътиборан йигирма кун ўтгач, қонуний кучга киради.

Агар низолашилаётган ҳужжатни ҳақиқий эмас, мансабдор шахсининг ҳаракатларини (ҳаракатсизлигини) қонунга хилоф деб топиш ҳақидаги талаб билан бирга уларнинг оқибати-

ни қўллаш ҳақида талаб қўйилган бўлса, бундай талаб маъмурий суднинг ваколатига кирмаслиги боис, иш юритиш тугатилади ва унинг оқибатларини қўллашни сўраб иқтисодий судга алоҳида даъво аризаси билан мурожаат қилиш мумкинлиги тушунтирилади.

Тадбиркорлик субъектлари солиқ органлари ва бошқа ваколатли органларнинг мансабдор шахсларининг ноқонуний ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) туфайли етказилган зарарларнинг ўрнини Солиқ кодексининг 21-моддаси қоидаларига кўра, қопланишини белгиланган тартибда талаб қилиш ҳуқуқига эга.

Бугунги кунда солиқ органлари ва тадбиркорлик субъектлари ўртасида юзага келаётган низоли масалаларни ҳал қилишнинг оқилона ечимларини излаб топиш ҳамда уни амалда татбиқ қилиш, ушбу жараёнда ҳар бир субъектнинг ҳуқуқларини ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилиш асосий вазифадир. Шу боис, процессуал ҳуқуқ нормаларини такомиллаштириш бўйича қонун ижодкорлиги фаолиятининг кучайтирилиши суд тизимини янада мустаҳкамлаш, ҳуқуқи бузилган тадбиркорлик субъектларининг қонун билан қўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилишнинг муҳим омили бўлиб ҳисобланади.

Р. БЕРДИЯРОВ,
Тошкент давлат юридик
университети тадқиқотчиси

¹Оқюлов О., Отахонов Ф.Ҳ. Тадбиркорлик субъектларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш тизимини мустаҳкамлаш муаммолари. Монография/Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган фан арбоби, академик, юридик фанлар доктори, профессор Ҳ.Раҳмонкулов таҳрири остида.-Т.: ТДҶОИ, 2010.-13-б.

²Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 8-сон, 109-модда.

³Маъмурий судларнинг 2019 йилда одил судловни амалга ошириш борасидаги фаолияти яқунлари бўйича Раёсат қарори статистик маълумотномаси.

⁴Ўзбекистон Республикасининг 2007 йил 25 декабрда қабул қилинган Солиқ кодекси янги таҳрирда 2020 йил 1 январда қабул қилиниши муносабати билан ўз кучини йўқотган.

ФУҚАРОЛИК ИШЛАРИНИНГ СУДЛАРГА ТААЛУҚЛИЛИГИ

Фуқаролик ишларининг судловга тааллуқлилиги фуқаролик процессуал қонунчиликдаги асослар ҳамда Ўзбекистон Республикасининг «Судлар тўғрисида»ги Қонунида баён этилган тартиб ва қоидалар асосида белгиланади.

Тааллуқлилик деганда, субъектив ҳуқуқнинг мазмуни ва ишда иштирок этувчи шахслар таркиби хусусиятидан келиб чиқиб, фуқаролик ишларини кўриш ва ҳал қилиш вазифаси қонун ҳужжатлари билан муайян давлат органлари, жамоат ташкилотлари ёки бошқа ваколатли органлар зиммасига юклатилганлиги тушунилади.

Тааллуқлилик шахсларнинг судга муражат қилишга бўлган ҳуқуқларини юзага келтирадиган юридик шартлардан бири эканлиги унинг фуқаролик процессуал ҳуқуқининг асосий институтларидан бири ҳисобланишини кўрсатади.

Тааллуқлилик турли ваколатли органлар ўртасида ҳуқуқий ишларни унинг туси ва бошқа хил белгилари орқали ажратиб берадиган мустақил ҳуқуқий ва илмий тоифа сифатида ҳам эътироф этилади.

Фуқаролик процессуал ҳуқуқи назариясида тааллуқлилик куйидаги турларга ажратилиши баён этилади:

- мустасно;
- муқобил;
- шартномавий;
- шартли (императив) тааллуқлилик.

Мустасно тааллуқлилик. Фуқаролик, оила, уй-жой ва бошқа ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган аксарият низоли ишлар бевоқифа судларга тааллуқли бўлиб, бошқа органлар томонидан мазмунан кўрилиши мумкин эмас. Тааллуқлиликнинг бундай тури мустасно тааллуқлилик деб номланади.

Мустасно тааллуқлиликка мувофиқ низоли ишни судда кўриб ҳал қилиш учун судга қадар у ёки бу органларда мазкур ишнинг кўрилиши талаб этилмайди. Масалан, ходимни ишга тиклаш, вояга етмаган фарзандлари бўлган эр ва хотинни никоҳдан ажратиш, тураржойга нисбатан берилган ордерни ҳақиқий эмас деб топиш ва шу каби кўплаб фуқаролик ишлари мустасно тааллуқлиликка мисол бўла олади.

Муқобил тааллуқлиликка кўра, субъектив ҳуқуқ тўғрисидаги низо манфаатдор шахсларнинг хоҳишига кўра судда ёки бошқа давлат органлари ёки жамоат ташкилотларида кўрилиши мумкин.

Шартномавий тааллуқлилик муқобил тааллуқлиликка ўхшаб кетади. Бунда ҳам тарафлар низони ҳал этиш ваколатига эга бўлган органни танлаш имкониятига эга бўладилар. Фақат бу ерда низони қайси органда кўрилишини тарафлар ўзаро келишиб белгилайдилар. Масалан, тарафлар юзага келган низони ҳал қилишни ҳакамлик судига топшириш ҳақида ҳакамлик битимини тузишлари шулар жумласидандир.

Қонун ҳужжатларида ёки шартномаларда назарда тутилган айрим ҳолларда ишлар даставвал судга қадарли бошқа органларда кўрилганидан кейингина судга тааллуқли бўлади. Бундай тааллуқлилик тури шартли тааллуқлилик деб номланади.

Судга тааллуқли ишлар Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик процессуал кодексининг 26, 27-моддаларида белгиланган асосларга кўра аниқланади. Ушбу моддаларга асосан судларга куйидаги ишлар тааллуқли бўлиши мумкин:

- 1) фуқаролик, оила, меҳнат, уй-жой, ер тўғрисидаги ва бошқа муносабатлардан юзага келадиган низолар бўйича ишлар, агар тарафлардан ҳеч бўлмаганда биттаси фуқаро бўлса, бундан қонунда шундай низоларни ҳал қилиш бошқа судларга ёки бошқа органларга топшириладиган ҳоллар мустасно;
- 2) Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик процессуал кодекси (ФПК)нинг 293-моддасида санаб ўтилган алоҳида тартибда юритиладиган ишлар;
- 3) ФПКнинг 18-бобида кўрсатилган ва буйруқ тартибида ҳал этиладиган ишлар;
- 4) ҳакамлик судларининг ҳал қилув қарорлари юзасидан низолашиш тўғрисидаги ва ҳакамлик судларининг ҳал қилув қарорларини мажбурий ижро этиш учун ижро варақаси бериш ҳақидаги ишлар;
- 5) чет давлат судларининг ҳамда чет давлат ҳакамлик судларининг (арбитражларининг) ҳал қилув қарорларини тан олиш ва ижрога

қаратиш тўғрисидаги ишлар;

6) корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, жамоат бирлашмаларининг маъмурий ва бошқа оммавий ҳуқуқий муносабатлардан юзага келмайдиган қарорлари ҳамда улар мансабдор шахсларининг шундай ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) юзасидан низолашиш тўғрисидаги ишлар;

7) ўзаро боғлиқ бир нечта талабнинг судга тааллуқлилиги.

Ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган низоларнинг судга тааллуқлилиги Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси қоидалари бўйича белгиланади. Оила кодексининг 11-моддасига кўра, оилавий ҳуқуқларни ҳимоя қилиш суд томонидан фуқаролик суд ишларини юритиш қоидалари бўйича, ушбу Кодексда назарда тутилган ҳолларда эса, вассийлик ва ҳомийлик органлари ёки бошқа давлат органлари томонидан амалга оширилади. Хусусан, Оила кодексининг 38-моддасига кўра, никоҳдан ажратиш суд тартибида, ушбу Кодекснинг 42 ва 43-моддаларида назарда тутилган ҳолларда эса, фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органларида амалга оширилади.

Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш суд тартибида амалга оширилади (Оила кодексининг 80-моддаси). Шунингдек, ота-она (улардан бири) ўз хулқ-атворини, турмуш тарзини (ёки) бола тарбиясига бўлган муносабатини ўзгартирган ҳолларда ота-оналик ҳуқуқи тикланиши мумкин. Ота-оналик ҳуқуқини тиклаш ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилинган ота-онанинг (улардан бирининг) даъвосига биноан суд тартибида амалга оширилади (Оила кодексининг 82-моддаси).

Фуқаролик ишларининг, хусусан, меҳнат низоларининг тааллуқлилигини белгилашда, аввало, низонинг қайси турда эканлигини, яқка тартибдаги низо бўлса, унинг хусусиятини; меҳнат қонунчилигини қўллаш ёки янги меҳнат шартларини белгилаш бўйича ва яна қайси ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиққани ҳам эътиборга олиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Меҳнатга оид ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган низоли ишларнинг тўғри ва ўз вақтида кўриб чиқилиши ҳамда ҳал қилиниши ходимлар ва меҳнат жамоаларининг меҳнат ҳуқуқларининг самарали ҳимоя қилинишига, бузилган ҳуқуқ ҳамда қонуний манфаатларининг тикланишига асос бўлади. Бу борада меҳнат низоларининг қандай органлар томонидан кўриб чиқилиши масаласини тўғри ҳал этиш муҳим аҳамиятга эгадир.

Бевосита фуқаролик ишлари бўйича туманлараро (шаҳар) судларида кўрилиши лозим бўлган меҳнат низоларининг рўйхати Меҳнат кодексининг 269-моддасида ўз ифодасини топган. Унга кўра, меҳнат низолари қуйидаги ҳолларда бевосита туман (шаҳар) судларида кўриб чиқилади:

1) агар ходимнинг иш жойида меҳнат низолари комиссияси тузилмаган бўлса;

2) улар меҳнат шартномасини бекор қилиш асосларидан қатъи назар, ишга тиклаш тўғрисида, меҳнат шартномасини бекор қилиш вақти ва асослари таърифини ўзгартириш тўғрисида, мажбурий прогул ёки кам ҳақ тўланадиган ишни бажарган вақт учун ҳақ тўлашга доир бўлса;

3) улар ходим томонидан иш берувчига етказилган зарарнинг тўланиши ҳақида бўлса;

4) улар меҳнат вазифаларини бажараётганда ходимнинг соғлиғига шикаст етказилгани оқибатидаги зарарни (шу жумладан, маънавий зарарни) ёки унинг мол-мулкига етказилган зарарни иш берувчи томонидан тўланиши ҳақида бўлса;

5) улар ушбу Кодекс 78-моддасининг иккинчи қисмида назарда тутилган ҳолларда ишга қабул қилиш рад этилганлиги ҳақида бўлса;

6) улар иш берувчи ва касаба уюшмаси кўмитаси ёки ходимларнинг бошқа вакиллик органи билан олдиндан келишиб ҳал этилган масалалар юзасидан келиб чиққан бўлса.

Ушбу модданинг биринчи қисмида санаб ўтилган меҳнат низоларидан бошқа низолар ҳам ходимнинг хоҳишига кўра бевосита туман (шаҳар) судларида кўрилади.

Мансабдор шахслар томонидан иш берувчига етказилган моддий зарарни тўлаш тўғрисидаги меҳнат низолари, агар мансабдор шахс етказган зарар иқтисодий низони кўриб чиқиш пайтида аниқланган бўлса, иқтисодий судлар томонидан ҳам кўриб чиқилади.

Шунингдек, иш берувчи ва касаба уюшмаси кўмитаси ёки ходимларнинг бошқа вакиллик органи билан олдиндан келишиб ҳал этилган масалалар юзасидан келиб чиққан меҳнат низолари ҳам бевосита судлар томонидан кўриб чиқилишига алоҳида эътибор бериш лозим.

Фуқаролик ишлари бўйича судларга ҳуқуқ тўғрисида низо бўлмаган, алоҳида тартибда юритиладиган фуқаролик ишлари ҳам тааллуқли бўлади.

ФПКнинг 293-моддасига кўра, фуқаролик ишлари бўйича судлар томонидан алоҳида иш

юритиш тартибида кўриладиган ишларга қуйидагилар киради:

- 1) юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни аниқлаш тўғрисидаги;
- 2) болани фарзандликка олиш (бундан буён матнда фарзандликка олиш деб юритилади) ҳақидаги;
- 3) фуқарони бедарак йўқолган деб топиш ва фуқарони вафот этган деб эълон қилиш тўғрисидаги;
- 4) фуқарони муомала лаёқати чекланган ёки муомалага лаёқатсиз деб топиш ҳақидаги;
- 5) шахсни ғайриихтиёрий тартибда психиатрия стационарига ётқизиш тўғрисидаги ёки унинг ушбу муассасада ётиши муддатини узайтириш ҳақидаги;
- 6) шахсни сил касаллигига қарши кураш муассасасининг ихтисослаштирилган бўлимига ғайриихтиёрий тартибда ётқизиш тўғрисидаги ёки унинг ушбу муассасада ётиши муддатини узайтириш ҳақидаги;
- 7) вояга етмаган шахсни тўлиқ муомалага лаёқатли деб эълон қилиш (эмансипация) тўғрисидаги;
- 8) мол-мулкни (ашёни) эгасиз деб топиш ҳақидаги;
- 9) тақдим этувчига деб берилган ҳужжатлар йўқолган тақдирда, улар бўйича ҳуқуқларни тиклаш (чақириб иш юритиш) тўғрисидаги;
- 10) йўқолган суд ишини юритишни тиклаш тўғрисидаги.

ФПКнинг 27-моддасига кўра, ўзаро боғлиқ бўлиб, баъзилари фуқаролик ишлари бўйича судга, баъзилари эса иқтисодий судга тааллуқли бўлган бир нечта талаб бирлаштирилганда, барча талаблар фуқаролик ишлари бўйича судда кўрилиши керак.

Ўзаро боғлиқ бўлиб, баъзилари фуқаролик ишлари бўйича судга, баъзилари эса, маъмурий судга тааллуқли бўлган бир нечта талаб бирлаштирилганда, барча талаблар фуқаролик ишлари бўйича судда кўрилиши кераклиги белгиланиб қўйилган.

Шу ўринда мазкур масалага атрофлича тўхталар эканмиз, амалиётда судга тааллуқлилиқ масаласида учраётган айрим муаммоларни ҳам таъкидлаб ўтишни жоиз деб ҳисоблаймиз.

Хусусан, бугунги кунда амалиётда судларга туғилганликни қайд этиш масаласида аризалар келиб тушмоқда.

Бунда, жойлардаги Васийлик ва ҳомийлик органлари Ўзбекистон Республикаси «Васийлик ва ҳомийлик тўғрисида»ги Қонунининг 12-моддасига асосан васийликдаги ёки ҳомийликдаги шахсларнинг ҳуқуқлари, эркин-

ликлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш масалалари юзасидан белгиланган тартибда ариза билан судга мурожаат қилиб, фуқаро 17 ёшга тўлганлигини, топиб олинганлигини, ўша вақтда фуқарони туғилганлиги ҳолати бўйича тиббий маълумотнома олинмаганлиги ёхуд сакланиб қолмаганлигини, ўз навбатида манфаати кўзланиб ариза берилган фуқаронинг ота-онаси ҳам вафот этганлиги билдирилиб, фуқаронинг туғилганлигини қайд этишни сўрамоқдалар.

ФПКга кўра, фуқаролик ишлари бўйича судлар томонидан боланинг у ёки бу онадан туғилганлиги, шунингдек туғилган вақти фактини белгилаш назарда тутилган бўлиб, Ўзбекистон Республикаси Маъмурий суд ишларини юритиш тўғрисидаги кодексининг 189-моддасида маъмурий судлар томонидан қарор ҳақиқий эмас, ҳаракатлар (ҳаракатсизлик) қонунга хилоф деб топилган тақдирда суд тегишли органнинг ёки мансабдор шахсининг зиммасига тегишли мажбуриятларни юклаши кўрсатиб ўтилган.

Шунга кўра, мазкур ҳолатларга аниқлик киритган ҳолда келгусида мазкур тоифадаги аризалар қайси суд томонидан иш юритувга қабул қилиниб ҳал этилиши, бунда қонун талабидан келиб чиқиб тегишли туман ФХДЁ органларига мажбурият юклаш масаласини ҳал этиш тартибига тушунтириш бериш лозим бўлади.

ФПКнинг 270¹-моддасига кўра, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, жамоат бирлашмаларининг қарорлари ва улар мансабдор шахсларининг ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) юзасидан низолашиш тўғрисидаги ишлар фуқаролик суд ишларини юритишнинг умумий қоидалари бўйича, мазкур бобда белгиланган хусусиятлар инобатга олинган ҳолда суд томонидан кўриб чиқилади.

Бироқ, айрим ҳолатларда маъмурий судлар томонидан ўқув муассасалари (университет, институт ва бошқалар), банк раҳбарларининг ҳаракатлари юзасидан киритилган шикоятларни маъмурий судларга тааллуқли эмаслиги важлари билан мурожаат муаллифига қайтариш ҳолатлари учрамоқда.

Шунга кўра, мазкур ҳолатга ҳам аниқлик киритилиб, келгусидаги мазкур тоифадаги шикоятлар қайси судлар томонидан ҳал этилиши масаласида тушунтириш берилиши лозим.

С. ЖЎРАБОЕВ,
фуқаролик ишлари бўйича
Наманган вилоят суди судьяси

ҚУРИЛИШ ПУДРАТИ ШАРТНОМАСИНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Қурилишга оид муносабатлар доимо фуқаролик муомаласи иштирокчиларининг диққат марказидаги масалалардан ҳисобланади. Зеро, бунда инсонларнинг қурилиш орқали уй-жой, кўчмас мулк, ишлаб чиқариш орқали тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш ва бошқа эҳтиёжларини қондириш имконияти мавжуд.

Ҳозирги кунда мамлакатимизнинг барча ҳудудларида замонавий, қулай, зарур жиҳозлар билан таъминланган маиший хизмат кўрсатиш, дам олиш, спорт билан шуғулланиш, соғлиқни сақлаш учун турли хил иншоот ва бинолар, билим масканлари, бозор ва дўконлар, кенг ва равон йўллар қурилиб фойдаланишга топширилмоқда. Ушбу объектларни қуриш, реконструкция қилиш ва жиҳозлаш бевосита қурилиш пудрати шартномалари воситасида амалга оширилади.

Юртимизда амалга оширилаётган кенг кўламли ислохотлар шароитида ҳуқуқий тартибга солиш борасидаги муаммоларни ўрганиш, қурилиш пудрати шартномасининг бошқа шартномалардан фарқи ҳамда ўзига хос хусусиятларини аниқлаш алоҳида долзарб аҳамиятга эга.

2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналишлари бўйича Ҳаракатлар стратегиясида уй-жойлар барпо этиш бўйича мақсадли дастурларни амалга ошириш, аҳолининг ҳаёт шароитлари яхшилашини таъминловчи йўл-транспорт, муҳандислик-коммуникация ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш

ҳамда модернизация қилиш билан боғлиқ бир қатор вазифалар белгилаб берилди.

Қайд этиш лозимки, қурилиш пудрати шартномаси гарчи мустақил шартнома конструкцияси сифатида Фуқаролик кодексида (кейинги ўринларда ФК) белгиланган бўлса-да, бошқа пудрат шартномалари билан алоқадор ҳолда тузилиши кузатилади. Шу боисдан, юридик адабиётларда лойиҳа ва қидирув ишларини бажаришга қаратилган шартномаларнинг ҳуқуқий табиати тўғрисида турли хил нуқтаи назарлар шаклланган. Айрим олимларнинг фикрича, лойиҳалашга оид шартномалар қурилиш пудратига оид шартномавий муносабатларнинг элементларидан бири ҳисобланади. Бошқа муаллифларнинг фикрича эса, лойиҳа ва қидирув ишлари қурилиш объектини яратиш, қайта қуриш ва таъмирлашдан олдин амалга оширилади. Лекин, барибир қидирув ишлари ҳудудни, унинг рельефи ва тупроғини махсус ўрганиш орқали амалга ошириш учун техник ҳужжатларни ишлаб чиқишни назарда тутганлиги сабабли, шартноманинг махсус предмети бўлиб ҳисобланади.

В. Ф. Попондопулонинг таъкидлашича, мазкур шартнома предметининг ўзига хос хусусияти унинг техник ҳужжатларини ишлаб чиқиш, қидирув ишларини бажариш ҳамда натижасини буюртмачига топширишда намоён бўлади.

Фикримизча, лойиҳа ва қидирув ишлари пудрат шартномасининг алоҳида тури ҳисобланиб, лойиҳа ва қидирув ишлари қурилиш пудратига оид муносабатлар учун

асос бўлса-да, уни амалга оширишнинг ўзи алоҳида шартномавий жараёндир. Мазкур шартноманинг предмети бошқа пудрат шартномаларидан фарқи, пудратчининг фаолиятини ўзгартириш, моддий ашё объектларининг белгиларини яратиш, ўзгартириш ёки йўқ қилишга қаратилмаганидир. Бошқача қилиб айтганда, шартноманинг предмети пудратчи томонидан тайёрланадиган ва буюртмачига топшириладиган, қидирув ишлари натижаси ҳисобланган лойиҳа ва қидирув ишлари ташкил этади.

Шунингдек, юридик адабиётларда пудрат шартномаси ва меҳнат шартномаси ўртасидаги нисбатни ва унинг ўзига хослигини аниқлашга ҳаракат қилинади. Жумладан, айрим мутахассислар пудрат шартномаси ва меҳнат шартномаси ўртасидаги фарқни аниқлаш учун шартнома хусусиятларини таҳлил қилиш, мазкур шартномаларга хос белгилар нисбатини аниқлаш кераклигини таъкидлайди. Бошқа муаллифлар эса, айрим ҳолатларда ҳуқуқни қўлловчида меҳнат ҳуқуқи билан тартибга солинадиган муносабатларга нисбатан фуқаролик ҳуқуқи нормаларини субсидиар қўллашга хоҳиш борлигини таъкидлашади.

Фикримизча, меҳнат ҳуқуқи билан тартибга солинадиган муносабатларга нисбатан фуқаролик ҳуқуқи нормаларини субсидиар қўллаш бу қонун чиқарувчининг ўзига хос ёндашувидир. Чунки, ФКнинг 2-моддасига кўра, фуқаролик қонун ҳужжатлари бу муносабатлар, яъни меҳнат муносабатлари бўйича махсус қонунлар билан тартибга солинмайдиган ҳолларда қўлланилади.

Қонун чиқарувчи томонидан шартномани алоҳида конструкция сифатида кўрсатилиши бу қонунчилик техникаси нуқтаи назаридан ўзини оқлаши лозим. Ҳар қандай шартномани, айниқса, фуқаролик-ҳуқуқий шартномаларни бир-биридан фарқлашда албатта унинг предмети, субъектлари, тарафларнинг мажбуриятлари, мақсади ва

бошқа мезонларни қўллаш талаб қилинади.

Лойиҳа ишларини бажаришга оид шартномани тавсифлаш жараёнида қонун чиқарувчи лойиҳа ҳужжатларининг техник тавсифини аниқ қайд этган бўлиб, бу ҳолат мазкур шартномани илмий-текшириш, тажриба-конструкторлик ва технология ишларини бажаришга қаратилган шартномалардан фарқлаш имконини беради. Лекин, амалиётда бундай натижани олиш имконияти муаллифлик ҳуқуқига оид норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар билан тартибга солинишига олиб келиши мумкин, буни эса шартноманинг шартларини шакллантиришда ҳисобга олиш керак.

Шартноманинг томонлари сифатида буюртмачи ва пудратчи (қидирувчи) қатнашади. Давлат бюджети асосида амалга ошириладиган лойиҳа ва қидирув ишларини бажариш шартномаси бўйича буюртмачи сифатида марказлаштирилган маблағлар ҳисобидан молияланадиган ваколатли давлат органлари иштирок этиши мумкин.

Пудратчи сифатида мазкур фаолиятни амалга ошириш учун тегишли ваколатга эга бўлган лойиҳаловчи (қидирувчи) ташкилотлар амалга оширади. Баъзи ҳолларда лойиҳа ва қидирув ишлари пудрати ва қурилиш пудрати шартномаси бўйича пудратчи бўлиб бир шахс иштирок этиши ҳам мумкин. Бунда, қурилиш пудрати шартномасини тузишда тарафлардан бири – пудратчи ёки буюртмачи зиммасига келишилган муддатда қурилишнинг лойиҳа-смета ҳужжатларини тайёрлаш ва иккинчи томонга танишиб чиқиш ва тасдиқлаш учун тақдим қилинади. Одатда лойиҳалаш ва қидирув ишлари тегишли объектни қуришга нисбатан мураккаб ва алоҳида малака ҳамда билим талаб қилганлиги учун бундай фаолият билан махсус муассасалар шуғулланадилар.

ФКнинг 666-моддасида қурилиш пудрати шартномаси бўйича пудратчи шартнома-

да белгиланган муддатда буюртмачининг топшириғи билан муайян объектни куриш ёки бошқа курилиш ишини бажариш мажбуриятини олади, буюртмачи эса пудратчига ишни бажариш учун зарур шароит яратиб бериш, ишни қабул қилиш ва келишилган ҳақни тўлаш мажбуриятини олиши белгиланган.

О. Т. Элимовнинг фикрича, шартнома баҳоси бажарилган ишларга мос келиши зарур. Гарчи тўлов турли шаклларда амалга оширилса-да, баҳо ҳар доим пул кўринишида бўлади. Шартномада бажариладиган ишларнинг баҳоси ёки уни аниқлаш методи кўрсатилади. Тегишли кўрсатма бўлмаганда, баҳо суд томонидан бундай ишларга қўйиладиган одатдаги баҳодан келиб чиқиб бозор қийматида аниқланади. Баҳони шакллантиришда тарафлар томонидан қилинган харажатлар ҳисобга олинади.

Айрим мутахассислар шартномани ажратиб турувчи муҳим жиҳат сифатида унинг предметини назарда тутаяди. Меҳнат шартномаси бу доимий равишда меҳнат функцияларини бажариш, пудрат шартномасида эса бу амалга оширилган ишларнинг моддий натижасидир. Пудрат муносабатларида пудратчи буюртмачининг муайян топшириғини бажаради ва бу шартнома тузилган вақтда аниқланади. Фуқаролик ҳуқуқий муносабатларда, яъни пудрат шартномасида муайян натижа муҳим, меҳнат шартномасида эса, бу меҳнат жараёни ҳисобланади.

Шартнома шартларининг келишиб олинмаганлиги уларнинг йўқлигини эмас, балки ноаниқ ва тўлиқ бўлмаган шартларни шакллантирилганлигини кўрсатади. Курилиш пудрати шартномасида судларбарча зарур ҳужжатларни, уларнинг норматив-ҳуқуқий ҳужжатларга мослигини текширади.

АННОТАЦИЯ

Мақола курилиш пудрати шартномасининг ўзига хос хусусиятларига бағишланган. Муаллиф Ўзбекистон Республикасининг қонунчилигига мувофиқ курилиш пудрати шартномасининг хусусиятларини ҳамда унинг бошқа шартнома конструкцияларидан фарқини таҳлил қилади. Шунингдек, муаллиф томонидан ривожланган давлатлар, жумладан, АҚШ, Германия, Франция ва бошқа Европа мамлакатларининг қонунчилиги ҳам алоҳида ўрганилган. Мақола якунида муаллиф курилиш пудрати шартномасининг ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш бўйича асосланган ҳулосаларга келади ва таклифларни илгари суради.

Калит сўзлар: пудрат, курилиш пудрати шартномаси, курилиш пудрати шартномасининг хусусияти, шартнома шартлари, хорижий мамлакатлар тажрибаси, муҳандислик ташкилоти.

* * *

Статья посвящена особенностям договора строительного подряда. Автор анализируются особенности и отличия договора строительного подряда с другими договорными конструкциями согласно законодательству Республики Узбекистан. Также автором отдельно изучены опыт законодательства развитых стран, таких как США, Германия, Франция и других Европейских стран. В заключении автором дается обоснованное заключение по совершенствованию правовых основ договора строительного подряда.

Ключевые слова: подряд, договор строительного подряда, особенности договора строительного подряда, условия договора, опыт зарубежных стран, инженерная организация.

* * *

The article is devoted to the features of a construction contract. The author analyzes the features and differences of the construction contract with other contractual structures in accordance with the legislation of the Republic of Uzbekistan. Also, the author separately studied the experience of the legislation of developed countries, such as the USA, Germany, France and other European countries. In conclusion, the author gives reasonable conclusions on improving the legal framework of a construction contract.

Key words: contract, construction contract, features of the construction contract, terms of the contract, experience of foreign countries, engineering organization.

Хорижий мамлакатлар тажрибасида қурилиш ишларини «тайёр ҳолда» топшириш амалиёти, яъни объектни ишлашга тайёр ҳолда топшириш кенг тарқалган. 2014 йил 1 январдан кучга киритилган Чехия Республикасининг Фуқаролик кодексининг «Ишлар» деб номланган 8-қисмида пудрат шартномасининг умумий қоидалари назарда тутилган бўлса, унинг 3-бўлимида қурилиш пудратининг ўзига хос хусусиятлари белгиланган. Унда ер участкасига нисбатан мулк ҳуқуқини белгилаш мақсадида қурилиш учун шартнома тузилиши кўрсатилган.

Россия Федерациясининг 1995 йил 22 декабрдаги Фуқаролик кодексининг 763-768-моддалари, Белорусиянинг 1998 йилда қабул қилинган Фуқаролик кодексининг 718-722-моддалари бевосита пудрат ишларини бажаришга қаратилган нормаларни ўзида мужассамлаштирган.

Франция Фуқаролик кодексига кўра, шартнома бу келишув бўлиб, унга кўра бир ёки бир нечта шахс бошқа шахс ёки шахсларга бирон бир нарсани топшириш ёки бирон бир ишни бажариш мажбуриятини олади.

Германияда бундай муносабатлар фуқаролик ҳуқуқи нормалари билан тартибга солинади, шунингдек федерал, ҳудудий ва маҳаллий ҳокимият органлари ва уларга бўйсунувчи муассаса ҳамда ташкилотлар ўз фаолиятларини амалга оширишда бюджет ҳуқуқ нормаларига ҳам риоя қиладилар. Давлат буюртмалари ва давлат эҳтиёжлари учун пудрат ишларининг бажарилишини таъминлашга қаратилган меъёрий ҳужжатлар Германия Федератив Республикасининг Иқтисодиёт вазирлиги томонидан ишлаб чиқилади. Бундай меъёрий ҳужжатлар сифатида 1994 йил 22 февралдаги «Давлат буюртмаларини тақсимлаш тўғрисида»ги, 1996 йил 3 июлдаги «Қурилиш ишларига нисбатан давлат буюртмалари тўғрисида»ги, 1997 йил 12 майдаги «Пудрат ишларига нисбатан давлат буюртмалари тўғрисида»ги

низомлар муҳим аҳамиятга эга.

Европа мамлакатларининг фуқаролик қонунчилиги таҳлили шуни кўрсатадики, ушбу мамлакатлар қонунчилигида қурилиш пудрати шартномаси алоҳида ҳуқуқий тартибга солишга эътибор қаратилмасдан, балки пудрат шартномаларини тузиш ва бажаришга доир умумий қоидаларни белгилайди. Бу ўринда О.В.Захаркив айрим мамлакатларда эса, қурилиш пудрати шартномаси ҳақида қоидалар мавжуд эмас. Шу боисдан қонунчиликка киритиш шубҳали бўлиб қолади, деб ҳисоблайди.

Назаримизда, МДҲ мамлакатлари, хусусан Россия Федерацияси, Қозоғистон ва бошқа мамлакатларда пудрат шартномасининг алоҳида турларини назарда тутилиши мавжуд ҳолатга мос келади. Умумий қоидалардан ташқари махсус қоидаларнинг мавжудлиги ушбу муносабатни тизимли тартибга солишга имкон беради. Бироқ, пудрат муносабатларига доир маъмурий ҳуқуқий ҳужжатларнинг ҳаддан зиёд кўплиги фуқаролик муомаласи барқарорлигига ўзининг салбий таъсирини кўрсатиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Пленумининг 2016 йил 23 декабрдаги «Иқтисодий судлар томонидан қурилиш пудрати шартномасидан келиб чиқадиган низоларни ҳал этишда қонун ҳужжатларини қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида»ги 306-сонли қарорининг 2.1-бандида кўрсатилишича, агар тарафлар ўртасида шартноманинг барча муҳим шартлари юзасидан шундай ҳолларда талаб қилинадиган шаклда келишувга эришилган бўлса, шартнома тузилган деб ҳисобланишини инобатга олишлари лозим. Шу муносабат билан, агар қурилиш пудрати шартномасида муҳим шартлар назарда тутилмаган бўлса ҳамда ушбу шартларни белгилаш имконияти бўлмаса, бундай шартнома тузилмаган деб ҳисобланади. Бу ҳолатда судлар низони ҳал этишда шартномадан ташқари

мажбуриятларни тартибга солувчи қоидаларни қўллашлари лозим.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, қурилиш пудрати шартномасининг ўзига хос хусусияти сифатида унинг предмети қурилиш ишларини бажариш муддати ҳамда тарафларнинг мажбуриятларида намоён бўлади. Ушбу ўзига хослик шартноманинг муҳим шarti сифатида унда ифодаланиши лозим. Бунда, қурилиш пудрати шартномасининг бажарилиши натижаси албатта ашёвий кўринишга (таъмирлаш ишлари, бино, завод ёки фабрика қурилиши ва ҳ.к.) эга бўлиши шарт.

Фикримизча, қурилиш пудрати шартномаси йирик инвестициялар, моддий ресурсларни талаб қилганлиги сабабли ўзаро тузиладиган шартномалар учун тегишли ҳужжатларни тақдим этишга доир талаб қонунчиликда назарда тутилиши зарур. Чунки, ноаниқлик ёки зарур норманинг мавжуд бўлмаслиги турли тушунмовчиликлар, низоларни юзага келтириши мумкин.

Фуқаролик қонун ҳужжатларида гарчи пудрат шартномасига доир сифат ҳақида умумий қоидалар, масалан, қурилиш ишларининг хавфсизлиги (ФКнинг 668-моддаси), объектни суғурталаш (ФКнинг 669-моддаси), ишнинг сифати учун пудратчининг жавобгарлиги (ФКнинг 681-моддаси), қурилиш пудрати шартномасида сифат кафолатлари (ФКнинг 682-моддаси) мавжуд бўлса-да, қурилиш пудрати шартномаси бўйича сифатни таъминлашга доир алоҳида қоидалар белгиланмаган. Буюртмачи қурилиш борасида алоҳида билимларга эга бўлмаганлиги сабабли лойиҳа ва қурилиш ишларини амалга оширишга доир шартлар билан тўлиқ танишиш имкониятига эга эмас. У ҳолда қурилиш ишининг сифати, сифат кафолатларини текшириш қандай амалга оширилади? деган ўринли савол туғили-

ши табиий.

Бундай ҳолларда одатда пудратчи «ёрдами» зарур бўлади. Бироқ, пудратчи шартнома бўйича ўз манфаатини ифода этади. Шу боисдан, буюртмачи номидан назоратни амалга оширувчи субъект билан ҳам шартнома тузиш зарурати юзага келади. Одатда, бундай функцияни инженер ташкилотлар амалга ошириши зарур. Пудратчи томонидан амалга ошириладиган ишларни назорат қилиш учун буюртмачи ва инженер ташкилоти ўртасида шартнома тузилиши, инженер ташкилотининг мажбуриятлари ва вазифалари белгиланиши зарур. Бунда, инженер ташкилот фақатгина буюртмачи вакили сифатида эмас, балки мустақил шахс сифатида қурилиш ишлари пудрати шартномаси бўйича сифатни таъминлаши, буюртмачи ва пудратчи ўртасидаги техник хусусиятга эга масалаларни ҳал қила олиши керак.

Фикримизча, ФКга қуйидаги мазмундаги 676¹-моддани киритиш мақсадга мувофиқ:

«676¹-модда. Буюртмачининг ҳуқуқларини амалга ошириш ва мажбуриятларини бажаришда инженер (инженер ташкилоти)нинг иштироки.

Буюртмачи қурилишда ишларнинг бажарилишини текшириш ва назорат қилиш ҳамда пудратчи билан муносабатларда қарор қабул қилиш мақсадида пудратчининг розилигисиз мустақил равишда хизматларни кўрсатувчи тегишли инженер (инженер ташкилоти) билан шартнома тузиши мумкин. Бундай ҳолларда қурилиш пудрати шартномасида мазкур инженер (инженер ташкилоти)нинг функциялари, пудратчи учун унинг ҳаракатлари билан боғлиқ оқибатлар белгиланади».

О. ДАДАХОДЖАЕВ,

Хўжаобод туманлараро иқтисодий суди судья ёрдамчиси

ЗАРАР ЕТКАЗИШДАН КЕЛИБ ЧИҚАДИГАН МАЖБУРИЯТЛАР

Фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш усулларидан бири зарарни ундириш ҳисобланиб, ғайриқонуний ҳаракат (ҳаракатсизлик) туфайли фуқаронинг шахсига ёки мол-мулкига етказилган зарар, юридик шахсга етказилган зарар, шу жумладан, бой берилган фойда зарарни етказган шахс томонидан тўлиқ ҳажмда қопланиши лозим (Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси (ФК) 985-моддасининг биринчи қисми).

Ҳуқуқи бузилган шахс уни тиклаш билан биргаликда, у томонидан олинishi мумкин бўлган, аммо ҳуқуқбузарнинг ҳаракати натижасида олинмай қолган фойдани, яъни бой берилган фойдани талаб қилиш ҳуқуқига ҳам эга.

Зарар моддий ва номоддий турларга бўлиниб, моддий зарар сирасига шахснинг соғлигига, ҳаётига етказилган зарар, шунингдек мол-мулкига етказилган зарар кирса, номоддий зарар унга етказилган маънавий зарар бўлиб, шахснинг шаъни, қадр-қиммати, обрў-эътиборига етказилган зарар ҳисобланади.

Юридик шахс ёхуд фуқаро ўз ходими меҳнат (хизмат, лавозим) мажбуриятларини бажариб турган вақтида етказган зарарни қоплайди.

Бошқа шахс (меҳнат мажбуриятларини бажараётган ходим, транспорт воситасини бошқарувчи шахс ва ҳ.к.) томонидан етказилган зарарни тўлаган шахс бу шахсга нисбатан, агар қонунда бошқача миқдор белгиланмаган бўлса, тўланган товон миқдоридан қайта талаб қилиш (регресс) ҳуқуқига эга.

Зарар етказган шахс етказилган зарар

унинг айби билан етказилмаганлигини исботласа, қонунда аниқ белгиланган ҳолатлардан ташқари зарарни тўлашдан озод қилинади.

Давлат органи ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи томонидан қонун ҳужжатларига мувофиқ бўлмаган ҳужжат қабул қилиниши, шунингдек улар мансабдор шахсларининг ғайриқонуний ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) натижасида фуқарога ёки юридик шахсга етказилган зарарнинг ўрни давлат томонидан ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи томонидан қопланиши лозим. Бундай зарарнинг ўрни давлат органининг бюджетдан ташқари маблағлари ёки фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органининг маблағлари ҳисобидан қопланади.

Зарар қайси давлат органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари мансабдор шахсларининг айби билан етказилган бўлса, суднинг қарори билан зарарнинг ўрнини қоплаш ушбу органлар мансабдор шахсларининг зиммасига юклатилиши мумкин (ФК 985-моддасининг биринчи қисми).

Юридик ва жисмоний шахс ўзига етказилган зарар қопланишини талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлиб, суднинг зарарни қоплаш тўғрисида қонуний кучга кирган қарори зарар қопланиши учун асос ҳисобланади.

Жумладан, «Нотариат тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг 19-моддасига кўра, нотариус ўз мажбуриятларини бузганлиги учун қонунда назарда тутилган тартибда жавобгар бўлади.

Давлат нотариал идорасининг нотариуси томонидан ўз мажбуриятларини бузганлиги

окибатида етказилган зарарнинг ўрни Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланадиган тартибда давлат томонидан қопланади.

Хусусий амалиёт билан шуғулланувчи нотариус нотариал ҳаракатлар орқали қонунни бузганлиги натижасида жисмоний ва юридик шахсларнинг мол-мулкига етказилган зарар учун, агар ушбу моддада бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, мулкий жавобгар бўлади.

ФК 1001-моддасининг 1-бандига кўра, бошқа шахс (меҳнат мажбуриятларини бажараётган ходим, транспорт воситасини бошқарувчи шахс ва ҳ.к.) томонидан етказилган зарарни тўлаган шахс бу шахсга нисбатан, агар қонунда бошқача миқдор белгиланмаган бўлса, тўланган товон миқдорида қайта талаб қилиш (регресс) ҳуқуқига эга.

«Нотариус томонидан ўз касб мажбуриятлари бузилиши оқибатида етказилган зарарни қоплаш тартиби тўғрисида»ги Низомнинг 2-бандига асосан, зарар давлат томонидан кейинчалик нотариусга тўланган қоплаш миқдорида аксинча талаб (регресс) қўйилган ҳолда бюджетдан ташқари Адлия органлари ва муассасаларини ривожлантириш жамғармаси маблағлари ҳисобига қопланади.

Адлия бошқармаси томонидан қопланган сумма кейинчалик аксинча талаб (регресс) тартибида нотариусдан ундириб олинishi керак.

Шунингдек, қонунга хилоф тарзда ҳукм этиш, қонунга хилоф тарзда жиноий жавобгарликка тортиш, эҳтиёт чораси сифатида қамокқа олишни ёки муносиб хулқ-атворда бўлиш ҳақида тилхат олишни қонунга хилоф қўллаш, қамок тарикасидаги маъмурий жазони қонунга хилоф тарзда бериш натижасида фуқарога етказилган зарар терговга қадар текширувни амалга оширувчи органлар, суриштирув, дастлабки тергов, прокуратура органлари ва суднинг мансабдор шахслари

айбидан қатъи назар, қонунда белгиланган тартибда давлат томонидан тўла ҳажмда тўланади. Суднинг қарори билан зарарни қоплаш зарар етказилишида айбдор бўлган мансабдор шахслар зиммасига юкланиши мумкин.

Терговга қадар текширувни амалга оширувчи органлар, суриштирув, дастлабки тергов, прокуратура органлари ва суднинг мансабдор шахслари томонидан етказилган зарарни тўлаган давлат бундай шахсларнинг айби суднинг қонуний кучга кирган ҳукми билан аниқланган ҳолларда, бу шахсларга нисбатан регресс даъво билан ундиришга ҳақли.

Ходим меҳнат (хизмат, лавозим) мажбуриятларини бажариб турган вақтида келтирган зарарни қоплаш бўйича мажбурият ташкилотнинг мажбурияти ҳисобланади. ФКнинг 989-моддасига мувофиқ юридик шахс ёхуд фуқаро ўз ходими меҳнат (хизмат, лавозим) мажбуриятларини бажариб турган вақтида етказган зарарни қоплайди.

Яъни, ўз лавозим мажбуриятларини бажараётганда ҳайдовчи ходим айби билан бошқа шахсларга етказилган зарарни қоплаш бўйича мажбурият дастлаб иш берувчига юклатилади.

ФК 1001-моддасининг биринчи қисмида бошқа шахс (меҳнат мажбуриятларини бажараётган ходим, транспорт воситасини бошқарувчи шахс ва ҳ.к.) томонидан етказилган зарарни тўлаган шахс бу шахсга нисбатан, агар қонунда бошқача миқдор белгиланмаган бўлса, тўланган товон миқдорида қайта талаб қилиш (регресс) ҳуқуқига эга.

Кўрсатилган бу қоида маънавий зарар етказилган ҳолатларга ҳам татбиқ қилинади (Олий суд Пленумининг «Маънавий зарарни қоплаш ҳақидаги қонунларни қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида» 2000 йил 28 апрелдаги 7-сонли қарорининг 5-банди).

Зарар жиноят ёки эҳтиётсизлик оқибати-

да, шартнома мажбуриятини бажармаганлик ёхуд тўлиқ бажармаганлик оқибатида вужудга келиши мумкин.

Шартномавий муносабатларда шартномада белгиланган мажбуриятларнинг бажарилмаслиги ёки лозим даражада бажарилмаслиги ҳолатларида томонларнинг жавобгарлиги масаласи муҳим ўрин эгаллайди.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик процессуал кодексининг 324-моддасига кўра, қарздор мажбуриятни бажармаганлиги ёки лозим даражада бажармаганлиги туфайли кредиторга етказилган зарарни тўлаши шарт.

Зарар турли шахслар томонидан амалга оширилиши мумкин. Зарар етказувчи шахснинг ёшига, соғлиги ҳолатига қараб жавобгарлик мажбурияти ўзгаради.

Кичик ёшдаги болалар, яъни 14 ёшгача бўлган болалар томонидан етказилган зарар учун унинг ота-онаси ёки васийлари зарар уларнинг айби билан етказилмаганлигини исботлай олмаса, жавобгар бўлади.

Ўн тўрт ёшдан ўн саккиз ёшгача бўлган вояга етмаган бола етказилган зарар учун мустақил жавобгар бўладилар.

Ўн тўрт ёшдан ўн саккиз ёшгача бўлган вояга етмаган шахснинг зарарни қоплаш учун етарли мол-мулки бўлмаса, зарар тўлиғича ёки унинг етишмаган қисми вояга етмаганнинг ота-онаси (фарзандликка олувчилари) ёки васийи томонидан, агар улар зарар ўзларининг айби билан етказилмаганлигини исботлай олмасалар, тўланиши керак.

Кодекснинг 996-моддасига кўра, муомалага лаёқатсиз деб топилган фуқаро томонидан етказилган зарарни унинг васийи ёки унинг устидан назоратни амалга ошириши шарт бўлган ташкилот, агар зарар уларнинг айби билан етказилмаганлигини исботлай олмаса, тўлайди. Шунингдек, муомала лаёқати чекланган деб топилган фуқаро томони-

дан спиртли ичимликлар ёки гиёҳвандлик воситаларини суиистеъмол қилиш оқибатида етказилган зарарни унинг ўзи умумий асосларда тўлайди.

Зарар кўрган тараф унга етказилган зарар қийматини натура шаклида аслича қоплаш (ўшандай турдаги ва сифатдаги ашёни тақдим этиш, шикастланган ашёни тузатиш ва ҳоказо) ёки етказилган зарарни тўлаш мажбуриятини юклашни талаб қилиши мумкин. Даъвогар зарар етказган шахсдан унга етказилган зарардан ташқари маънавий зарарни ва бой берилган фойдани талаб қилишга ҳақли.

Маънавий зарар пул билан қопланади. Маънавий зарарни қоплаш миқдори жабрланувчига етказилган жисмоний ва маънавий азобларнинг хусусиятига, шунингдек айб товон тўлашга асос бўлган ҳолларда зарар етказувчининг айби даражасига қараб суд томонидан аниқланади. Зарарни қоплаш миқдорини аниқлашда оқилоналик ва адолатлилик талаблари эътиборга олинади лозим.

Кодекснинг 72-моддаси талабларига кўра, ҳар бир тараф ўзининг талаблари ва эътирозларига асос қилиб кўрсатган ҳолатларни исботлаши шарт. Ушбу асосда зарар мавжуд далиллар билан исботланган қисми бўйича ундирилади.

Маънавий зарар эса, тўланиши лозим бўлган мулкӣ зарардан қатъи назар қопланади.

Жисмоний ва маънавий азобларнинг хусусияти маънавий зарар етказилган ҳақиқий ҳолатлар ва жабрланувчининг шахсий хусусиятлари ҳисобга олинган ҳолда суд томонидан баҳоланади.

Ш. МУРОДУЛЛОЕВА,
фуқаролик ишлари бўйича
Самарқанд вилоят
суды судьяси

ДАВЛАТ ХАРИДЛАРИ ВА ДАВЛАТ-ХУСУСИЙ ШЕРИКЛИК ИНСТИТУТЛАРИНИНГ ЎЗАРО АЛОҚАДОРЛИГИ

Давлат эҳтиёжлари хилма-хил бўлиб, у ўзида моддий ва номоддий неъматларга бўлган эҳтиёжларини назарада тутати: кўчар ва кўчмас мол-мулк, табиий ресурслар, интеллектуал фаолият, илмий тадқиқот, лойиҳа ва қидирув ишлари натижалари, тиббий, юридик ва бошқа хизматларни кўрсатиш, ижтимоий маданий аҳамиятдаги биноларни куриш, инфраструктура объектларини яратиш ва ҳоказо. Шу ўринда, давлат-хусусий шериклик ва давлат харидлари институтининг алоқадорлигини илмий таҳлил қилиб ўрганиш долзарб масалалардан бири бўлиб ҳисобланади.

Давлат харидлари кўпгина давлатларда давлат-хусусий шерикликнинг ажралмас қисми бўлиб ҳисобланади. Бироқ, ушбу тушунчаларнинг моҳиятига баҳо беришда яқдил фикрлар мавжуд эмас. Бу эса, ўз навбатида, давлат-хусусий шериклик ва давлат харидлари институтлари ўзаро муносабатларини илмий таҳлил қилиб ўрганиш, соҳадаги қонунчилик базасини такомиллаштириш, ҳокимиятнинг суиистеъмолчиликларга йўл қўйиш имкониятларини камайтириш ва инвестиция муҳитини янада яхшилашга хизмат қилади.

Юридик ва иқтисодий адабиётлар таҳлили шуни кўрсатдики, «давлат-хусусий шериклик» ва «давлат харидлари» институтларининг ўзаро боғлиқлиги юзасидан яқдил фикрлар мавжуд эмас. Давлат-хусусий шерикликнинг шакли ва турлари ҳақида ягона тушунча мавжуд бўлмаган пайтда, ўзида турли хил назарий қарашлар, айрим муаммолар, масалалар ва уларни ҳал қилиш юзасидан таклифларни ўзида мужассамлаштири-

ган тадқиқот натижалари шаклланди.

Илмий адабиётларда «давлат-хусусий шериклик» ва «давлат харидлари» тушунчаларининг ўзаро нисбати тизимлилик, яхлитлик, назарий, тарихийлик ёндашувлари асосида таҳлил қилинган¹.

Олимлар А.В. Белицкая, А.Еганянларнинг фикрича, давлат харидлари давлат буюртмалари давлат-хусусий шериклик институтидан мустақил бўлиб, унинг шакли ҳисобланмайди, яъни биринчидан, давлат харидларидан фарқли равишда давлат-хусусий шерикликда молиялаштириш хусусий шерик томонидан амалга оширилади, иккинчидан, давлат-хусусий шерикликда хавф шериклар ўртасида тақсимланиши назарда тутилади, учинчидан, давлат-хусусий шериклик узоқ муддатли характер касб этади, тўртинчидан, хусусий шерик нафақат объектни яратишда, балки ундан фойдаланишда ва унга хизмат кўрсатишда ҳам иштирок этади².

Олимлардан И.И.Смотрицкая, Л.М. Пахомова эса, давлат-хусусий шериклик ва давлат харидларига яхлитлик нуқтаи назаридан қараб, давлат харидларини давлат-хусусий шерикликнинг мураккаблашган механизмининг бир қисми сифатида талқин қилишади³.

Давлат харидлари ва давлат-хусусий шериклик институтиларининг ўзаро нисбати ҳақида фикр юритганда, иккаласи ҳам узоқ муддатга мўлжалланган давлат харидлари тўғрисидаги шартномалар ва давлат-хусусий шерикликнинг устувор лойиҳаларини рағбатлантириш унсурлари сифатида намоён бўлади. Амалиёт шуни кўрсатадики, бир қанча давлат эҳтиёжлари учун товар-

лар етказиб бериш, ишларни бажариш ва хизматлар кўрсатишга оид шартномалар давлат-хусусий шериклик институтининг механизмларидан фойдаланишни назарда тутмайди. Улар аксарият ҳолатларда бозорда кўп ҳажмда мавжуд бўлган стандарт маҳсулотларни харид қилиш билан боғлиқ шартномалар бўлиб ҳисобланади.

Бироқ, давлат харидлари тўғрисидаги шартномаларни ижро этишда биргаликдаги молиялаштириш назарда тутилган ҳолларда хусусий шерикларнинг маблағларини, шартномаларни ижро этишда пудрат ва ёрдамчи пудратчилар механизмлари, давлат ва хусусий субъектларнинг интеллектуал ва молиявий активларини жалб этиш ҳолатлари ҳам бўлиши мумкин. Жумладан, узок муддатли илмий-текшириш, тажриба-конструкторлик шартномаларини реализация қилишда инновация лойиҳаларини яратишда давлат-хусусий шерикликнинг айрим шакллари вужудга келиши мумкин. Айрим муаллифлар, давлат харидларини давлат-хусусий шерикликнинг тендер босқичи деб ҳисоблашади.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, давлат харидлари институти давлат-хусусий шериклик институтидан алоҳида бўлиб, унинг ҳуқуқий нормаларини тўғридан-тўғри давлат-хусусий шерикликка оид муносабатларга татбиқ этиб бўлмайди. Мазкур институтларнинг умумий белгилари ҳақида фикр юритадиган бўлсак: тарафлардан бири оммавий-ҳуқуқий тузилма бўлиб ҳисобланади; бюджет (давлат) маблағларини сарф этилишини назарда тутлади; мақсади давлат эҳтиёжларини таъминлашга ёки давлат функцияларини амалга оширишга хизмат қилади; шартнома кўп ҳолларда танлов натижаларига кўра тузилади⁴.

Шуни қайд этиш керакки, «давлат-хусусий шериклик»нинг чуқур таҳлил этилиши давлат харидлари тушунчаси билан аралаштириб юбормаслик учун ҳам мақсадга

мувофиқ эмас. Ҳозирги кунда Ўзбекистондаги мураккаб ижтимоий-иқтисодий конъюнктура давлатнинг оммавий инфраструктурага хусусий инвестицияларни жалб қилиш учун барча механизмларни амалга оширишни талаб этмоқда. Давлат-хусусий шериклик - давлатнинг маълум бир инфраструктура объектларига эҳтиёж бўлганда ва ушбу лойиҳани амалга ошириш учун хусусий инвестицияларни жалб қилмасдан амалга оширишнинг имкони мавжуд эмаслиги, яъни бюджет маблағларининг етишмаслиги ҳолати бўлганда ишлайди. Агар бюджетда етарли имкониятлар мавжуд бўлса, унда давлат давлат буюртмаларининг аутсорсинг моделини қўллаган ҳолда арзон хусусий операторларни жалб қилиши қулай бўлиб ҳисобланади⁵.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли Фармони билан тасдиқланган 2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясининг 1.2-бандида мамлакатни ижтимоий-сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш бўйича вазифаларни амалга оширишда ўзаро манфаатли ҳамкорликнинг самарасини оширишга қаратилган давлат-хусусий шерикликнинг замонавий механизмларини жорий этиш зарурлиги белгиланган. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 20 октябрдаги «Давлат-хусусий шерикликни ривожлантиришнинг ҳуқуқий ва институционал базасини яратиш бўйича биринчи навбатдаги чора-тадбирлар тўғрисида»ги Қарорига асосан, Молия вазирлиги ҳузурида Давлат-хусусий шерикликни ривожлантириш агентлиги ташкил этилди. У давлат муассасаси мақомига эга бўлиб, юртимизда давлат-хусусий шериклик соҳасида ягона давлат сиёсатини юритиш бўйича махсус ваколатли орган ҳисобланади.

«Давлат-хусусий шериклик тўғрисида»ги Қонунда назарда тутилган асосий тушунчаларга кўра, давлат-хусусий шериклик давлат шериги ва хусусий шерикнинг муайян муддатга юридик жихатдан расмийлаштирилган, давлат-хусусий шериклик лойиҳасини амалга ошириш учун ўз ресурсларини бирлаштиришга асосланган ҳамкорлиги саналади. Бундай шериклик объектига лойиҳалаштириши, қурилиши, барпо этилиши, етказиб берилиши, молиялаштирилиши, реконструкция қилиниши, модернизациялаштирилиши, фойдаланилиши ва хизмат кўрсатилиши давлат-хусусий шериклик лойиҳаси доирасида амалга ошириладиган мол-мулк, мулккий комплекслар, ижтимоий инфратузилма, шунингдек бу жараёнда амалга оширилиши лозим бўлган ишлар (хизматлар) ва инновациялар киради.

Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 17 июндаги «Қишлоқ хўжалигида ер ва сув ресурсларидан самарали фойдаланиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармонида сув ресурсларини бошқариш соҳасида бозор механизмларини жорий этиш, сув хўжалиги соҳасида давлат-хусусий шерикликни ривожлантириш борасидаги қатор вазифалар белгилаб берилган.

Бугунги кунда республикамизнинг 22 туманида жойлашган, вазирлик тизимидаги жами 50 та сув хўжалиги объектларида давлат-хусусий шерикликни жорий этиш бўйича зарур чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. Жумладан, Сирдарё вилоятида фаолият кўрсатаётган «Мелиоратив қурилиш Сирдарё»

МЧЖ томонидан Қуйи Сирдарё ирригация тизимлари ҳавза бошқармаси хузуридаги Мелиоратив экспедициянинг 9390 м² бўш ер майдонида давлат-хусусий шериклик шартлари асосида бетон заводи, темир-бетон материаллари ишлаб чиқариш ҳамда техникаларни таъмирлаш йўлга қўйилмоқда. Умумий қиймати 9 млрд. сўмни ташкил этадиган ушбу лойиҳанинг амалга оширилиши натижасида 50 та иш ўрни яратилади⁶.

Бошқача қилиб айтганда, давлат хусусий шериклиги – бу давлатнинг турли миқёсдаги (республика, ҳудудий, маҳаллий) масъул шахслари тимсолида хусусий сектор вакиллари билан муайян лойиҳаларни биргаликда амалга ошириш шаклидаги ҳамкорлигидир.

Айтайлик, давлат-хусусий шериклик ҳажми ва сони бўйича етакчи ҳисобланган Буюк Британияда лойиҳаларнинг асосий қисми йўл қурилиши соҳасида амалга оширилади. Энг йирик ва машҳур лойиҳа Ла-Маншдаги тоннель қурилишидир.

Шарқий ва Ғарбий Европа мамлакатларида давлат-хусусий шериклик асосида транспорт объектлари қурилади. Варшава (Польша)даги халқаро аэропорт, Франкфурт-Майн шаҳридаги аэропорт (Рейн-Майн аэропорти) буларга мисол бўлиши мумкин. Уларнинг қурилишида 80% хусусий инвестициялардан фойдаланилган. Дунё амалиётида соғлиқни сақлаш, таълим ва коммунал хўжалик соҳаларида ҳам ижобий ҳамкорлик намуналари жуда кўп.

Шу билан бирга, айнан давлат бу ерда ташаббускор бўлиб чиқади, унинг мақсади эса, иқтисодийга шахсий инвестициялар-

АННОТАЦИЯ

Мақолада давлат харидлари ва давлат-хусусий шериклик институтлари тушунчаси, уларнинг фаркли жихатлари ҳар хил ёндашувлар асосида кўриб чиқилган бўлиб, муаллиф давлат харидларининг алоҳида мазмунини ҳуқуқий тушунча сифатида ўрганган. Шунингдек, давлат эҳтиёжларини давлат-хусусий шериклик институти фарқловчи жихатларнинг зарурияти таҳлил этилган.

Калит сўзлар: давлат эҳтиёжлари, давлат буюртмалари, давлат харидлари, давлат-хусусий шериклик, бюджет муассасалари.

ни жалб этиш, ўзининг тасарруфида бўлган соҳалар инфратузилмасини ривожлантириш. У хусусий бизнес билан ўзаро алоқалар асоси бўлган тамоийларни ҳамда ҳамкорликдаги лойиҳаларнинг амалга оширилиш механизмларини ҳам белгилаб беради.

Асосан давлат-хусусий шериклик шаклида давлат учун устувор (ёки стратегик муҳим) бўлган энг кўп молия, меҳнат ва ишлаб чиқариш ресурсларини талаб этувчи энг мураккаб лойиҳалар амалга оширилади. Шу билан бирга ҳар бир давлат ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражаси ва макроиқтисодиётнинг бошқа кўрсаткичларидан келиб чиққан ҳолда давлат-хусусий шериклик йўналишларини мустақил равишда белгилайди.

Ўзбекистонда давлат-хусусий шериклик институти, давлат буюртмалари тушунчасига қараганда, янги институт бўлиб ҳисобланади⁷.

Давлат-хусусий шериклиги билан боғлиқ муносабатларга концессиялар, маҳсулот тақсимотига оид битим, эркин иқтисодий зоналар тўғрисидаги қонунчиликлар ҳам татбиқ этилиши мумкин, давлат харидлари учун алоҳида ҳуқуқий механизм амал қилади.

К.В.Кичикнинг фикрича, бозор иқтисодиёти шароитида давлат буюртмалари давлат иқтисодиётини тартибга солишнинг тежамли воситаси бўлиб ҳисобланади ҳамда оммавий мақсадларга эришишга қаратилган бўлади⁸. Д.А.Петров ҳам ушбу фикрларни қўллаб-қувватлайди⁹.

Давлат-хусусий шериклик икки томоннинг ўзаро шерик муносабатларига асосланиб, ҳар бир шерик ўзига фойдали бўлган шартлар асосида муносабатга киришади. Давлат-хусусий шериклик замирида оммавий манфаат мавжуд бўлса-да, хусусий шерик ҳам ўз манфаатларига эга бўлади, яъни инвестор сифатида келгусида қўяётган капиталини кўпайтиришга қаратилган манфаатни кўзлайди. Д.А.Петровнинг фикрича, давлат харидларини ҳуқуқий тар-

тибга солишда хусусий ва оммавий манфаатларнинг мувозанатини таъминлаш лозим. С.Ю.Филиппова¹⁰ давлатнинг давлат харидлари соҳасидаги вазифаларини ҳал қилиш учун етказиб берувчи ва сотиб олувчи давлат эҳтиёжлари учун шартноманинг ижросини таъминлаш орқали кўзланган мақсадига эришганлиги етарли бўлиб ҳисобланади. Бироқ, олимларнинг фикрлари баҳсли бўлиб ҳисобланади, назаримизда давлат буюртмалари, биринчи навбатда, давлатнинг эҳтиёжларини таъминлаш ҳисобланади, бу эса мувозанатни таъминлашни иложсиз қилиб қўяди.

Давлат харидларида давлат тадбиркорлик субъектлари билан бўладиган муносабатларда давлат у билан харажатларни тақсимлашни ёки инвестицияларни бирлаштиришни назарда тутмайди, яъни давлат-хусусий шериклик ўз номи билан шерикликка асосланади¹¹. Давлат харидлари шаклланган институт бўлиб ҳисобланса, давлат хусусий шериклик институти – бозор ҳодисаси, инвестициявий лойиҳа бўлиб ҳисобланади¹².

Россияда суд амалиётида давлат харидлари тўғрисидаги шартномани давлат-хусусий шериклик тўғрисидаги битим сифатида баҳолаш ҳолатлари ҳам бўлган. Жумладан, Урал Федерал арбитраж судининг қарорига асосан пудратчи томонидан жисмоний ва маънавий жиҳатдан эскирган мебеллар, маиший техникалар (совуткичлар, кир ювиш машиналари, телевизорлар ва шу кабилар), ташкилий техникалар (компьютерлар, принтерлар ва шу кабилар), техник ускуналар, автотранспорт воситаларини алмаштириш натижасида ҳосил бўладиган қаттиқ маиший чиқиндилар, шунингдек дарахт ва буталарни кесиш ҳамда агротехник ишлов беришда ҳосил бўладиган чиқиндилар (дарахт

ва бута шох-шаббалари, кесиш ишлари қолдиқлари, барглар ва бошқалар) ва ўлчамлари бўйича контейнерларга жойлаштиришнинг имкони бўлмаган қурилиш чиқиндиларини тўплаши ва олиб чиқиб кетиши лозим бўлган¹³.

Ўзбекистонда эса, маиший чиқиндиларни тўплаш ва олиб чиқиб кетиш бўйича хизмат кўрсатиш учун тегишли ҳудудлар хусусий шерикка бириктириб берилишига оид Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Маиший ва қурилиш чиқиндилари билан боғлиқ ишларни бошқариш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 2020 йил 29 сентябрдаги ПҚ-4845-сонли Қарори қабул қилинди. Бу эса, мазкур соҳага оид муносабатлар давлат харидлари тўғрисидаги қонунчилик билан эмас,

балки давлат-хусусий шерикликка оид ҳуқуқий нормалар татбиқ этилишини англатади.

Хулоса қилиб айтганда, давлат-хусусий шериклик ва давлат харидлари институтлари бир-биридан мустақил бўлиб, давлат-хусусий шерикликка оид қонун ҳужжатлари нормаларини давлат харидларига тўлиқ татбиқ этиш мумкин эмас.

М. ҚАЛАНДАРОВА,
Ўзбекистон Республикаси Судьялар
олий кенгаши ҳузуридаги
Судьялар олий мактаби
«Иқтисодий ҳуқуқ» кафедраси
мудири, юридик фанлар номзоди

¹Коженко Я.В. Теоретико-концептуальный анализ дефиниций и соотношений государственно-частного партнерства и государственных закупок Вестник Таганрогского института имени А.П. Чехова/ 2017/-С.225-226

²Белицкая А.В. Правовое регулирование государственно-частного партнерства. — М.: Статут, 2012.

³Попов В.В., Музыка О.А., Коженко Я.В. Социальные трансформации в правовых отношениях // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. 2017. № 3 - 2. - С. 315 - 318.

⁴Коженко Я.В. Теоретико-концептуальный анализ дефиниций и соотношений государственно-частного партнерства и государственных закупок Вестник Таганрогского института имени А.П. Чехова/ 2017/-С.227-228

⁵В.Килинкаров, Б.Шамсиев и Ф.Камалов, Государственно-частное партнерство: общее понятие и стандарты национального регулирования // www.dentons.com>insights>articles>october>a-ru. Ўзбекистон // 04.10.2018 года.

⁶Сув хўжалиги соҳасида илк давлат-хусусий шериклик жорий этилмоқда // www.water.gov.uz.

⁷Давлат-хусусий шерикликнинг устун белгилари бўлишига қарамадан давлат органлари бундай муносабатларга киришишни афзал билишмайди, бу биринчидан мавжуд давлат институтларининг психологияси ва менталитетига боғлиқ бўлса, иккинчидан, юқори даражада сифатни таъминлашга қаратилган мураккаб механизмнинг мавжудлиги ҳисобланади // Почему Узбекистану так нужно ГЧП. На примере строительства аэропортов и управления ими //04.05.2020. <https://pppd.uz>.

⁸Кичик К.В. Государственный (муниципальный) заказ России. Правовые проблемы формирования, размещения и исполнения. М.: Юстицинформ, 2012.- С. 19.

⁹Петров Д.А. Контрактная система в сфере закупок и публичные закупки как способы государственного воздействия на экономику // Конкурентное право. 2013. № 3. - С. 2 — 5.

¹⁰Филиппова С. Закон о контрактной системе: заключить договор или исполнить обязательство? // Конкуренция и право. 2013. № 4. - С. 24 — 29.

¹¹Global Knowledge Partnership. Multi-Stakeholder Partnerships. IssuePaper [electronicresource]. URL: www.globalknowledge.org.

¹²Контракт жизненного цикла (КЖЦ) — новый механизм ГЧП В России. URL: <http://www.vegaslex.ru>.

¹³Постановление Федерального арбитражного суда Уральского округа № Ф09-6746/12 по делу № А50-22136/2011.

ИЖРО ЭТУВЧИ ДАВЛАТ ҲОКИМИЯТИ ОРГАНЛАРИ ФАОЛИЯТИНИ РЕЙТИНГ БАҲОЛАШ ТИЗИМИ

Давлатимиз раҳбари энди ҳар бир ҳудуд раҳбари ўз аравасини ўзи тортиши кераклигини, туман, шаҳар, вилоят ҳокимликлари ҳар бир ишда масъулиятни ўз зиммаларига олиши зарурлигини таъкидладилар. Бу эса, ҳудудларда ишларни ташкил этишда янгича ёндашувлар талаб этилаётганини англатади. Мамлакатни ҳар томонлама юксалтиришда давлат бошқаруви органлари ҳамда маҳаллий ижро ҳокимияти органлари фаолиятини янада самарали ташкил этиш талаб этилмоқда.

«Янги давлат бошқаруви», «Самарали давлат бошқаруви», «Янги давлат хизматлари» таълимотларини чуқур ўрганиш, давлатимизнинг ўзига хос бўлган хусусиятларини инобатга олган ҳолда давлат бошқаруви органлари фаолияти самарадорлигини оширишда улардан фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади. Самарали давлат бошқарувида давлат бошқаруви органлари фаолиятини мезонлар асосида баҳолаш асосий талаблардан бири ҳисобланади. Давлат бошқаруви органлари фаолиятини баҳолаш методикасининг нақадар оқилона танланганлигига қараб мамлакатнинг барқарор ривожланишини таъминлаш имконияти яратилади.

Ҳозирда турли халқаро ташкилотлар томонидан жаҳоннинг аксарият давлатларида бошқарув органлари фаолияти турли методикаларга асосланган ҳолда баҳолаб борилмоқда. Шулардан бири Жаҳон банкининг GRICS кўрсаткичи бўлиб, у орқали давлат бошқаруви қуйидаги кўрсат-

кичлар асосида баҳоланади:

- давлат бошқаруви жараёнида муҳим қарорлар қабул қилишда фуқароларнинг иштироки (яъни фуқароларнинг овоз бериш имкониятлари);

- давлат бошқаруви органларининг ҳисобдорлиги;

- сиёсий барқарорлик ва зўравонликнинг йўқлиги;

- қонун ҳужжатлари сифати;

- қонун устуворлиги;

- коррупцияга қарши курашиш даражаси.

Бугунги кунда GRICS давлат бошқаруви сифатини баҳолашнинг жаҳон давлатлари томонидан тан олинган халқаро методикаси ҳисобланади. GRICS мамлакатларни ўзаро таққослаш учун қулай бўлиб, Мингйиллик ривожланиш жамғармаси маблағларини ажратиш учун асосий мезонлардан ҳисобланади¹.

Халқаро даражада бошқарув самарадорлигини баҳолаш - давлатларнинг бошқарув соҳасидаги вазиятини ўзаро таққослаш имконини берса, миллий ёндашувлар муайян давлатда бошқарув органлари фаолияти сифатини ҳар томонлама баҳолаш вазифасини бажаради. Ҳар бир мамлакат давлат бошқаруви органлари фаолиятини баҳолашда ўзининг маълум бир методикасига таянади.

Шу соҳада илмий изланишлар олиб борган И.А.Тихомировнинг фикрича, самарадорликни баҳолаш методологиясини танлашда ҳудудларнинг ҳар хиллигини, ҳудуд раҳбарлари фаолият-

тининг очиклик, холислик, мустақиллик, худудлар бўйича таққослаш имкониятини инобатга олиш лозим².

Тадқиқотчи В.О.Моисеевнинг фикрига кўра, маҳаллий бошқарув органлари фаолияти самарадорлигини баҳолаш методологияси асосли, методологик принципга қўйилган талабларга, ўрганилаётган тизимнинг миқдорий, сифатий, статик ва динамик хусусиятларини ҳисоблаш имконияти билан бирга, аниқлик ва ишончлилик жиҳатларига ҳам жавоб бериши керак³.

Баҳолаш методикасини аниқ белгилаб олиш лозим. У ёки бу давлатнинг методикасини тасодифий танламасдан, миллатнинг тарихи, менталитети, ижтимоий-иқтисодий ривожланганлик даражаси, фуқаролик жамияти институтларининг шаклланиши, халқнинг сиёсий, ҳуқуқий савияси, диний кадрлар каби омилларни инобатга олиш лозим.

Тадқиқотчи З.Тайлорнинг фикрича, са-

марадорликни баҳолашнинг турли кўри-нишлари мавжуд. Мисол учун, ходимлар хизматидан фойдаланувчиларнинг қониқ-шини аниқлаш давлат бошқарувида кенг қўлланиладиган амалиётдир. Миллий даражадаги давлат бошқаруви самарадорлигини давлат томонидан кўрсатилаётган хизматларнинг сифатини таҳлил қилиш натижа-сида ҳамда жамоатчиликдан олинган сўров натижасини қиёсий таҳлил қилиш орқали аниқлаш мумкин⁴.

Баҳолашнинг самарали усуллари-дан бири – қиёсий баҳолаш бўлиб, у ахборот тўплаш, қайта ишлаш, умумлаштириш ва қиёслашдан иборат. Қиёслаш худудлар-ни баҳолашда яхши самара беради, яъни улар бир-бири билан таққосланади. Қиё-сий баҳолаш натижалардаги фарқларни аниқлаштириш, улардаги ўзгаришлар тен-денцияларини кузатиш, ташкилий маса-лалар ва самарадорликни таҳлил қилишга имкон беради. Бу орқали уларнинг фаоли-

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада асосий эътибор ижро этувчи давлат ҳокимияти органлари фаолиятини мезонлар асосида баҳолаш тизими жорий этилган давлатлар тажрибасини ўрганишга қаратилган. Шу билан бир қаторда ижро органлари фаолиятини баҳолаш мезонлари ва методикаси бўйича илмий изланишлар олиб борган айрим олимларнинг фикр-мулоҳазалари таҳлил қилинган. Давлат бошқаруви органлари ҳамда маҳаллий ижро ҳокимияти органлари фаолияти самарадорлигини мезонлар асосида рейтинг баҳолаш бўйича таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: янги давлат бошқаруви, самарали давлат бошқаруви, янги давлат хизматлари, давлат бошқаруви органлари.

* * *

В данной статье основное внимание уделено изучению опыта государств, где внедрена система оценки деятельности исполнительных органов государственной власти на основе критериев. Вместе с тем, изучены и проанализированы мнения и суждения некоторых ученых, проводивших научные изыскания по критериям и методике оценки деятельности исполнительных органов. Основываясь на результатах изучения и анализа выработаны предложения и рекомендации по рейтинговой оценке на основе критериев эффективности деятельности органов государственного управления и местных органов исполнительной власти.

Ключевые слова: новое государственное управление, эффективное государственное управление, новые государственные услуги, органы государственного управления.

* * *

This article focuses on explore the experience of countries where a system of criteria-based evaluation of the performance of public authorities has been introduced. In addition, the opinions of some scientists who have conducted research on the criteria and methods of evaluating the activities of executive bodies were studied and analyzed. Based on the results of the study and analysis, some proposals and recommendations were developed to evaluate the effectiveness of public administration and local executive authorities on the basis of criteria.

Key words: new public administration, effective public administration, new public services, public administration authorities.

ятини холис ва оқилона баҳолаш мумкин бўлади.

Шу соҳада илмий изланишлар олиб борган А. Билимбаеванинг фикрига кўра, баҳолаш натижасида давлат органлари фаолиятининг кучли ва заиф томонлари қиёсий шаклда ҳар томонлама таҳлил қилинади. Бу эса, уларнинг кўрсаткичларини яхшилаш имкониятини оширади⁵.

Баҳолашни тизим ривожланган давлатлар тажрибаси мисолида ўрганиш, унинг ютуқ ва камчиликларини таҳлил қилиш, унинг ташкилий-ҳуқуқий асосини яратиш ва тизимни юртимизда жорий этиш бугунги куннинг долзарб масалаларидан бири ҳисобланади. Ҳозирда бу янги тизим давлат ва ҳукумат раҳбарлари, олимлар, экспертлар ва амалиётчилар томонидан ўрганилмоқда. Илмий жамоатчилик ва амалиётчилар томонидан билдирилган ҳар бир фикрни ўқиб ўрганиш, ютуқ ва камчиликларини таҳлил қилиш Ўзбекистон Республикаси шароитига мос келадиган оптимал ечимни танлаш имконини яратади.

Давлат башқаруви органлари фаолиятини белгиланган мезонлар асосида ўрганиш, таҳлил қилиш, шу билан бир вақтда халқаро тан олинган мезон талаблари билан уйғунлаштириш мамлакат башқаруви органлари фаолияти шаффофлигини таъминлаш билан бирга уларнинг натижадорлигини ҳамда тизим ходимлари салоҳиятининг яхшиланишига ҳам хизмат қилади.

Бизнинг фикримизга кўра, Россия Федерацияси каби хилма-хил ва мураккаб тузилишга эга бўлган давлатларга қараганда, ушбу тизим Ўзбекистон Республикаси учун жуда мос келади.

Самарадорликни баҳолашнинг асосий вазифаси нафақат мамлакатнинг айни вақтдаги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий-ҳуқуқий ҳолатини таҳлил қилиш, балки келажакдаги вазифаларни режалаштириш, узоқ муддатли стратегик режаларни тузиш, муҳим сиёсий қарор қабул қилиш жараёнларини ривожлантиришдан иборат. Баҳолаш жара-

ёнлари норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг мазмуни ва муҳим жиҳатларини белгилаб беради. Ҳозирда кўпгина ривожланган давлатларда самарадорликни баҳолаш ва натижадорликни таъминлаш янги давлат бошқаруви назарияси ва амалиётида маъмурий ислохотларнинг асосини ташкил этмоқда.

Жаҳон давлатлари тажрибасини ўрганиш давомида ҳар қандай ривожланган давлатда ҳам янги тизимни жорий этиш жараёнида турли қарама-қарши фикр ва мулоҳазалар бўлганини кўраимиз. Хусусан, ижро органлари фаолияти самарадорлигини баҳолаш тизими тўғрисида ҳам. Яъни, баҳоланаётган объектлар сони ва уларнинг фаолияти бир-бирига тўла мос келмаслиги, баҳолаш мезонлари эса барча объектлар учун бир хил қилиб белгилангани, баҳолаш мезонлари сонининг кўплиги эса турли ҳатоликларга сабаб бўлиши мумкинлиги борасида фикрлар мавжуд. Шу билан бир қаторда тизимнинг қулайликлари тўғрисида кўплаб олимлар ва амалиётчилар томонидан асослантирилган фикр ва мулоҳазалар билдирилмоқда.

Амалиёт эса, мазкур тартиб жорий этилган давлатларда ривожланиш кузатилганини кўрсатмоқда. Ўрганиш ва илмий изланишлар жараёнида тизим самарали эканлиги, уни юртимизда янада самарали бўлиши эса, аввало, унинг ташкилий-ҳуқуқий асосини сифатли ишлаб чиқиб, шундан сўнг амалиётга жорий этилишига боғлиқ деган хулоса қилиш мумкин.

Ўзбекистон Республиканинг бошқарув шакли ва субъектлар сони (вилоят, туман, шаҳар) Россия Федерацияси, АҚШ, Канада каби хилма-хил ва мураккаб эмас. Россия Федерациясида баҳолаш тизими субъектлар сони кўплиги ва бир-бирига ўхшамаслиги сабабли айрим олимлар томонидан танқид ҳам қилинган. Шундай бўлса-да, кейинги йилларда Россия Федерациясида ривожланиш кузатилаётгани, тизимнинг афзалликлари ҳақида кўплаб илмий мақолаларда ва Ҳукумат йиғилиши муҳока-

маларида эътироф этилмоқда. Ўрганиш жараёнида ҳар қандай жамият, ҳатто энг ривожланган давлатлар тарихида ҳам янги институтларнинг пайдо бўлиши, ўзгариши ва қайта шаклланиши муаммосиз кечмаганига гувоҳ бўламиз.

Тизимнинг Ўзбекистон Республикасида жорий этилиши ва унинг самарали бўлиши, албатта, соҳани янада чуқур ўрганишни, самарали механизмларини ишлаб чиқишни талаб этади. Амалиёт муайян бошқарув шаклини ўзлаштириш ёки янги сини жорий этиш жараёни аниқ ва мукамал ишлаб чиқилганига қараб самарали бўлишини кўрсатмоқда.

Айни соҳада илмий изланишлар олиб борган Н.Момуналиеванинг фикрига кўра, давлат бошқаруви органлари самарадорлигини баҳолаш тизимининг жорий этилиши ривожланган Европа давлатларида ҳам муаммосиз кечмаган⁶.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 1 майдаги «Худудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришни рейтинг баҳолаш тизимини жорий этиш тўғрисида»ги Қарори қабул қилинди.

Қарорда мамлакатда тадбиркорлик ташаббуслари ва лойиҳаларини жадал амалга оширишни ташкил этиш, аҳоли билан мулоқот тизимини йўлга қўйиш, аҳоли турмуш даражаси ва бандлигини ошириш, худудларни жадал ва комплекс ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришни таъминлашда маҳаллий ижроия ҳокимияти органлари раҳбарларининг шахсий жавобгарлигини ошириш бўйича комплекс чора-тадбирлар амалга оширилаётгани, шу билан бирга худудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг ҳозирги ҳолатини чуқур таҳлил қилишда истикболга йўналтирилган мақсадли дастурларни ишлаб чиқиш учун уни комплекс баҳолашнинг ҳамда юзага келаётган муаммоларни ҳал қилиш бўйича комплекс чора-тадбирлар ишлаб чиққан ҳолда уларга тезкорлик билан ва лозим даражада жавоб қайтаришнинг ягона мувофиқлаштирилган

механизми йўқлиги тўсқинлик қилаётгани қайд этилган.

Шу сабабли, худудларни барқарор ва жадал ривожлантириш учун уларнинг комплекс ва мутаносиб ижтимоий-иқтисодий ривожланишини, табиий хом ашё ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини, иқтисодий ва инвестициявий салоҳиятини, шунингдек худудларнинг бошқа қиёсий устунликларини баҳолашнинг ягона тизимини жорий этиш мақсадида статистик кўрсаткичлар ва сўровномалар натижалари асосида худудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини рейтинг баҳолаш тизими жорий этилган ва қуйидагиларга алоҳида эътибор қаратилган:

барқарор ва мутаносиб иқтисодий таъминлаш, иқтисодий ислохотлар самарадорлиги;

янги иш ўринлари яратиш, ишсизликни камайтириш ва меҳнат бозори самарадорлигини таъминлаш;

ижтимоий хизматлардан фойдаланиш имкониятларини ошириш ва аҳоли турмуш сифатини яхшилаш;

аҳоли ва бизнес учун зарур шарт-шароитлар яратиш, ишлаб чиқариш инфратузилмасининг барқарорлиги ҳамда ишончлилигини таъминлаш;

худудларнинг рақобатбардошлик даражасини ошириш, уларнинг иқтисодиётини янада диверсификация қилиш;

ишбилармонлик муҳити сифатини яхшилаш, тадбиркорликни доимий қўллаб-қувватлаш ва жадал ривожлантириш;

худудларнинг молиявий мустақиллигига эришиш ҳамда банк-молия соҳасини ривожлантириш;

маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг фуқаролар мурожаатлари билан ишлаш самарадорлиги ва маълумотларнинг очиқлигини ошириш каби мезонлар белгиланган.

Ўрганиш ва таҳлиллар натижалари Америка Қўшма Штатлари, Канада, Россия Федерацияси, Янги Зеландия, Австралия,

Франция, Буюк Британия, Қозоғистон Республикаси каби давлатлар тажрибасини чуқурроқ ўрганиш лозимлигини кўрсатади.

Албатта, уларнинг тажрибасини тўғридан-тўғри қабул қилиш ўзини оқламайди. Чунки, ҳар бир давлатнинг ўз бошқарув шакли, қолаверса, ҳал этилиши лозим бўлган вазифалари ва уларнинг ечими айнан бир хил эмас. У ёки бу давлатнинг тажрибасини тасодифий танламасдан, давлатчилик тарихи, менталитети, сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, маданий даражаси, халқнинг сиёсий, ҳуқуқий савияси, кадриятлари каби омилларни инобатга олиш мақсадга мувофиқ бўлади. Жаҳон тажрибаси давлат бошқаруви органлари фаолияти самарадорлигини баҳолаш билан шуғулланувчи алоҳида орган ташкил этиш мақсадга мувофиқлигини кўрсатади.

Давлат бошқаруви органлари фаолиятини баҳолаш тизими қуйидагиларга хизмат қилади:

- қабул қилинаётган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ижросининг самарадорлигини таъминлашга ҳамда ислохотлардан кўзланган мақсадларга эришишни янада тезлаштиришга хизмат қилади;

- мамлакатнинг асосий мақсадларига эришишга қаратилган сиёсатини таъминлайди;

- ижтимоий-иқтисодий жараёнларнинг боришини кузатишни осонлаштиришга, жараёнларнинг очиқ ва ошкоралигини таъ-

минлашга ҳамда аниқ хулосалар қилишга замин яратади;

- республиканинг барча ҳудудларини баравар ривожлантиришга хизмат қилади;

- фаолият самарадорлигини баҳолаш тизими тегишли норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг аниқ мақсадларини белгилаб беради;

- баҳолаш тизими кадрлар салоҳиятини ривожлантириш, уларни рағбатлантириш, хизмат вазифаси бўйича ўстириш ёки йўл қўйилган камчиликлар учун тегишли чора кўриш ва бошқа кадрлар билан боғлиқ бўлган масалаларни ҳал этиш тартибини такомиллаштиришга амалий замин яратади;

- рейтинг баҳолаш тизими яқин ва узок келажак учун стратегияни белгилаш ҳамда норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилишда муҳим аҳамиятга эга. Ижро ҳокимияти органлари фаолиятини баҳолаш стратегик ва тактик мақсадларга эришишга ҳамда қабул қилинаётган қарорларнинг сифатини яхшилашга хизмат қилади;

- баҳолаш тизими ҳудудларни ривожлантириш, давлат бошқаруви органлари ҳамда маҳаллий ижро ҳокимияти органлари фаолиятини янада такомиллаштириш ва давлат хизматларининг сифатини яхшилашга амалий замин яратади.

Қ. УМИДУЛЛАЕВ,
юридик фанлар бўйича
фалсафа доктори

¹<https://monographies.ru/ru/book/section?id=8421>.

²Тихомиров И.А. Административное право и процесс: Полный курс. 2-е изд. – М.: 2008. – С. 452.

³Моисеев В.О. Методология анализа и оценки эффективности региональных экономических систем. – Казань: Издательство Казанского университета, 2003. – С. 40.

⁴Taylor. Z Good Governance at the Local Level: Meaning and Measurement. – Toronto, 2016. Pp. 23-28.

⁵Билимбаева А. Оценки управления персоналом. <http://www.bagalau.kz/ru/med/pub/i105>.

⁶Момуналиева Н. Аппарат Правительства Кыргызской Республики ПРООН в Кыргызской Республике «Оценка эффективности деятельности государственных органов в Кыргызской Республике», Методика и практика // Под общей редакцией: Руководителя Аппарата Правительства - министра Кыргызской Республики. 2015. – С. 125.

ЎЗБЕКИСТОНДА НИЗОЛАРНИ МУҚОБИЛ ҲАЛ ҚИЛИШ УСУЛЛАРИ

Демократик ҳуқуқий давлат куриш жараёнида жамият ҳаётидаги фуқаролик, жиноий, маъмурий ва иқтисодий ҳуқуқий соҳаларда юзага келадиган низоларни самарали ва тезкор ҳал этишга қаратилган, низоларни ҳал этишнинг муқобил воситаларидан фойдаланиш тизимини такомиллаштириш Ўзбекистоннинг ҳозирги ривожланиш босқичидаги устувор йўналишларидан биридир.

Мавзунинг долзарблиги, низоларни судларда, давлат органларида кўриб чиқиш фуқаролик ҳуқуқий муносабатлар иштирокчиларининг молиявий, вақт ва ташкилий харажатларини оширади, жамият учун қўшимча харажатларни келтириб чиқаради. Бундан ташқари, бу ҳар доим ҳам ҳуқуқий низони ҳал қилишга олиб келмайди.

Шунингдек, низолашувчи томонлар суд қарори ижросини кечиктириш учун қарорни қайта кўриб чиқиш бўйича аризалар билан мурожаат қилишни давом эттиришади. Бунинг натижасида суд ва ижро тизимида мазкур низони ҳал қилиш бўйича сарф-харажатлар ошиб боради. Низоларни ҳал қилишнинг муқобил усуллари жорий этиш ушбу муаммоларни маълум даражада ҳал қилишга ёрдам беради.

Низоларни ҳал қилишнинг муқобил варианты асосан учинчи, яъни бетараф шахс иштирокидаги музокаралар бўлиб, улар томонлар ўзларининг низоларини имкон қадар фойдали ва самарали ҳал қилишларини иташади. Низоларни ҳал қилишнинг муқобил усуллари асосан ҳамкорлик йўналишлари бўйича музокараларга асосланади.

Низолашувчи томонлар асосан қуйидаги ҳолатларда низоларни ҳал қилишнинг муқобил усулларида фойдаланишади:

- томонлар келажакда бизнес ёки шахсий муносабатларни давом эттиришни режалаштиришганда;

- томонлар ўзларининг тадбиркорлик обрўларини сақлаб қолиш мақсадида мавжуд низони оммавий равишда кўриб чиқишидан манфаатдор бўлмайдилар ва уни сир сақлашни истайдилар;

- томонлар ишни кўриб чиқишнинг узок давом этиши, уни кўриб чиқиш билан боғлиқ харажатлар ва натижанинг олдиндан айтиб бўлмаслиги сабабли низони кўриб чиқишни судга топширишни истамайдилар.

Айни пайтда бутун дунёда ҳуқуқий низоларни ҳал қилишнинг муқобил усулларида фойдаланиш (ADR) амалиёти мавжуд. Улар расмий судловга, давлат суд тизимига муқобил сифатида ҳаракат қилдилар. Фуқаролик ҳуқуқий муносабатларнинг турли соҳаларида ушбу процедураларнинг тобора оммалашиб бориши ушбу муқобил процедураларнинг хилма-хил усуллари мавжуд бўлишига олиб келди.

Қисқача қилиб ҳуқуқий низоларни ҳал қилишнинг муқобил усуллари гурuhlарга ажратадиган бўлсак, дунё амалиётида улар икки турга бўлиб ўрганилади. Булар асосий усуллар ва аралаш усуллар ҳисобланади.

Асосий муқобил усулларга қуйидагилар киради:

музокаралар (negotiation) - низони тўғридан-тўғри тарафлар томонидан бошқа шахсларнинг иштирокисиз ҳал қилиш;

медиация (mediation) - бу низони мустақил, бетараф медиатор орқали ҳал этишни англатади, бу томонларга келишувга ёрдам беради;

ҳакамлик суди (arbitration) - низони

мустақил, нейтрал шахс - тарафлар учун мажбурий бўлган қарор қабул қилиш ҳуқуқига эга бўлган ҳакам (ёки ҳакамлик суди гуруҳи) ёрдамида ҳал қилиш.

Музокаралар, медиация, ҳакамлик суди бир-биридан низоларни ҳал қилишда иштирок этувчи учинчи шахс ва унинг ваколатларида фарқланади. Мазкур учта асосий усул бошқа аралаш усулларнинг таркибий қисми ҳисобланади. Шунга кўра, асосий усулларнинг компонентлари ўзаро кўшилиш орқали низоларни муқобил ҳал қилишнинг аралаш усулларини ҳосил қилади. Буларга мисол учун қуйидагиларни келтиришимиз мумкин:

медиация-ҳакамлик суди (mediation-arbitration ёки med-arb), агар томонлар келишувга эриша олмаса, низони арбитраж орқали ҳал қилиш ваколатига эга бўлган ҳакамлик суди судьяси ёрдамида низони ҳал қилишни англатади;

мини-суд (mini-trial) - тижорат низола-

рини ҳал қилишда кенг қўлланилади, бунда суд жараёнига корпорация раҳбарлари, адвокатлар ва учинчи мустақил шахслар раҳбарлик қилишади;

ишнинг ҳақиқий ҳолатини аниқлаш учун мустақил экспертиза ўтказиш (neutral expert fact-finding) - томонларнинг ишни таркибий тузилиши нуқтаи назаридан ўрганган малакали мутахассиснинг хулосаси асосида келишувга эришиш тартиби;

омбудсман (ombudsman) - манфаатдор томонларнинг шикоятлари бўйича ишнинг ҳолатларини ўрганаётган расмий ваколатли шахс томонидан давлат органлари ва хусусий ташкилотлар фаолиятидаги камчиликлар билан боғлиқ низоларни ҳал этиш;

хусусий суд тизими (private court system) ёки судья ижараси (rent-a-judge) – нафақадаги собиқ судьялар иштирокида низони кўриб чиқиш, бунда суд харажатлари катта миқдорда бўлади ва судьялар чиқарган

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада низоларни муқобил ҳал қилиш усуллари тушунчаси, турлари, улардан фойдаланишнинг аҳамияти, ҳозирги кунда низоларни муқобил ҳал қилиш амалиётини кенг жорий этиш бўйича Ўзбекистон Республикаси қонунчилигига киритилаётган ўзгаришлар ўрганилган.

Калит сўзлар: низоларни муқобил ҳал қилиш усуллари, музокаралар, медиация, ҳакамлик суди, мини-суд, ишнинг ҳақиқий ҳолатини аниқлаш учун мустақил экспертиза ўтказиш, хусусий суд тизими, жисмоний ва юридик шахслар ҳамда давлат органлари ўртасидаги низоларни судгача ҳал қилиш бўйича апелляция кенгаши.

* * *

В данной статье исследуются понятие, виды альтернативных методов разрешения споров, важность их использования, изменения в законодательстве Республики Узбекистан о широком распространении практики альтернативного разрешения споров.

Ключевые слова: альтернативные методы разрешения споров, переговоры, медиация, арбитраж, мини-суд, независимая экспертиза для выяснения обстоятельств дела, частная судебная система, апелляционный совет по досудебному урегулированию споров между физическими и юридическими лицами и государственными органами.

* * *

This article examines the concept, types of alternative dispute resolution methods, the importance of their usage, reforms in the legislation of the Republic of Uzbekistan for wide spreading alternative dispute resolution into the practice.

Key words: alternative dispute resolution, negotiation, mediation, arbitration, mini-trial, neutral expert fact-finding, private court system, Appeal Board for pre-trial settlement of disputes between individuals and legal entities and government bodies.

қарор мажбурий кучга эга бўлади.

Хорижий амалиёт шуни кўрсатадики, муқобил усуллар низоларни ҳал қилишга қаратилган бўлади. Низони муайян босқичларда тугатиш тўғрисида қарор томонларнинг ўзлари томонидан қабул қилинади. Асосий вазифа - томонлар ўртасида ўзаро тушунишни таъминлаш ва уларни муромага келтириш ҳисобланади.

Ҳозирги кунга келиб Ўзбекистонда низоларнинг муқобил ҳал қилиш усулларининг ҳуқуқий асослари яратилган бўлиб, жумладан, ҳакамлик судлари ва медиация тўғрисида махсус қонунлар қабул қилинган. Ушбу қонунлар орқали ҳакамлик судлари, медиаторлар фаолияти тўлиқ тартибга солиб келинмоқда.

Таъкидлаш жоизки, республикамызда давлат органларининг аҳоли билан мулоқотини такомиллаштириш, фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларининг ишончли ҳимоясини таъминлаш ҳамда уларнинг муаммоларини ҳал этишнинг замонавий механизмларини жорий қилиш борасида изчил ишлар амалга оширилмоқда.

Жисмоний ва юридик шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш тизимини такомиллаштириш, низоларни ҳал қилишнинг муқобил имкониятларини кенгайтириш, шунингдек, судларда иш ҳажмини мақбуллаштиришда медиация институти, ҳакамлик судлари ва халқаро арбитражларнинг ролини тубдан ошириш мақсадида республикамыз қонунчилигига тубдан ўзгартиришлар киритилмоқда ва янги қонунлар қабул қилинмоқда.

Бундай норматив-ҳуқуқий ҳужжатлардан бири Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Низоларни муқобил ҳал этишнинг механизмларини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида» 2020 йил 17 июндаги Қарори ҳисобланади.

Мазкур Қарор билан қонунчиликка бир қатор ўзгартиришлар киритилди. Жумладан, Ўзбекистон Республикасининг Иқтисодий процессуал кодекси ва Фуқаролик

процессуал кодексига киритилган ўзгартишларга мувофиқ ишни судда кўришга тайёрлаш пайтида судья тарафлардан келишув битимини тузиш эҳтимолини ёки низони ҳал қилишнинг муқобил усуллари эҳтимолини аниқлайди ва уларнинг ҳуқуқий оқибатларини тушунтириб беради.

Шунингдек, Давлат божхона қўмитаси, Ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат қўмитаси, Молия вазирлиги ҳузуридаги бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси ҳамда Наманган, Бухоро ва Тошкент вилоятлари ҳокимликлари ҳузурида Жисмоний ва юридик шахслар ҳамда давлат органлари ўртасидаги низоларни судгача ҳал қилиш бўйича апелляция кенгашлари эксперимент тариқасида ташкил этиладиган бўлди.

Апелляция кенгашининг асосий вазифалари этиб қуйидагилар белгиланди: жисмоний ва юридик шахслар ҳамда давлат органи ўртасида юзага келадиган низоларни судгача кўриб чиқиш ва хулоса қабул қилиш орқали уларни ҳал этиш чораларини кўриш; мурожаатни кўриб чиқишда қонун ҳужжатида турлича талқин этилиши мумкин бўлган нормалар аниқланган, у амалиётда нотўғри ёки зиддиятли тарзда қўлланилган тақдирда, уларни белгиланган тартибда расмий шарҳлашни ташкиллаштириш бўйича чораларни кўриш; мурожаатни кўриб чиқишда аниқланган қонун ҳужжатларидаги бўшлиқларни бартараф этиш бўйича таклифлар киритиш.

Бундан ташқари, мазкур Қарор билан медиация ва низоларни муқобил усулда ҳал этиш усулларини ҳаётга кенг жорий этиш мақсадида Медиация маркази ташкил этилди.

Ф. МАЛИКОВ,
Ўзбекистон Республикаси Олий суди
Халқаро-ҳуқуқий бўлими бошлиғи

СУД ЭКСПЕРТЛАРИНИНГ ҲУҚУҚБУЗАРЛИКЛАР ПРОФИЛАКТИКАСИГА ОИД ФАОЛИЯТИНИ ҲУҚУҚИЙ ТАРТИБГА СОЛИШНИНГ АЙРИМ ЖИҲАТЛАРИ

Жамият ҳаётининг турли соҳаларида ҳуқуқбузарликлар турларининг ва уларнинг содир этилишининг юқори даражаси ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар, давлат ва жамоат ташкилотлари томонидан олиб борилаётган ҳуқуқбузарликлар профилактикаси фаолиятини янада такомиллаштиришни, унинг қамровини кенгайтиришни тақозо этади.

Ҳуқуқбузарликлар содир этилишининг олдини олиш, уларни зудлик билан аниқлаш ва бартараф этишнинг кечиктириб бўлмайдиган чораларини кўриш ҳар қандай давлатнинг устувор вазифаси ҳисобланади.

Шу муносабат билан 2014 йил 10 майда Ўзбекистон Республикасининг «Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси тўғрисида»ги Қонуни қабул қилинган.

Қонуннинг вазифаси жамиятда ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш, уларни содир этилишининг сабаблари ва уларга имкон бераётган шарт-шароитларни аниқлаш ва бартараф этиш бўйича чора-тадбирларни амалга оширишнинг тизимли жараёнини тартибга солиш ҳисобланади.

Қонунда ҳуқуқбузарликлар профилактикасининг тушунчаси, асосий вазифалари, асосий принциплари, турлари, амалга оширувчи ва унда иштирок этувчи органлар ҳамда муассасалар, уларнинг ваколатлари, ҳуқуқбузарликларнинг умумий ва махсус профилактикаси ҳамда чора-тадбирлари белгилаб берилган.

Қонуннинг 4-моддасида ҳуқуқбузарликлар профилактикасининг бир нечта асосий вазифалари белгиланган бўлиб, улардан суд-экспертиза муассасалари учун аҳамиятлиси ҳуқуқбузарликларнинг содир этилиши сабаблари ва уларга имкон бераётган шарт-шароитларни аниқлаш, ўрганиш, баратараф этиш чора-тадбирларини кўриш ҳисобланади.

Қонунда ҳуқуқбузарликлар профилактикасининг асосий принциплари сифатида қонунийлик, инсонпарварлик, тизимлилик, ишонтириш усулининг устуворлиги, таъсир кўрсатиш чора-тадбирларини фарқлаш ва яқка тартибдаги ёндашиш белгиланган.

Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси умумий, махсус, яқка тартибдаги ва виктимологик профилактика турларига бўлинади.

Қонуннинг 7-моддасида ҳуқуқбузарликлар профилактикаси соҳасида Вазирлар Маҳкамасининг, 8-моддасида маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг ваколатлари, 9-моддасида эса ҳуқуқбузарлик профилактикасини бевосита амалга оширувчи давлат органлари ва муассасалари (Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги, Прокуратура органлари, Давлат хавфсизлик хизмати органлари, Ўзбекистон Республикаси Президенти Давлат хавфсизлик хизмати органлари, Миллий гвардияси органлари, Адлия органлари, Давлат божхона хизмати органлари, Давлат солиқ хизмати органлари, Меҳнат органлари, Таълимни давлат томонидан бошқариш органлари ва таълим муассасалари, Давлат соғлиқни сақлаш тизимини бошқариш органлари ва соғлиқни сақлаш муассасалари, Ўзбекистон Республикаси Экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси органлари) тизими белгиланган ва ушбу модданинг биринчи қисмида кўрсатилмаган органлар ва муассасалар ҳуқуқбузарликлар профилактикасида қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда иштирок этиши назарда тутилган.

Шунингдек, Қонуннинг 13-моддасида ҳуқуқбузарликлар профилактикаси соҳасида бевосита Адлия органларининг ваколатлари белгиланган. Бунга кўра, Адлия органлари ҳуқуқбузарликлар профилактикасига доир давлат дастурларини ишлаб чиқиш ва амалга оширишда иштирок эти-

ши, тасдиқлаши, ҳуқуқбузарликларнинг содир этилиши сабабларини ва уларга имкон бераётган шарт-шароитларни аниқлаши ва бартараф этиш чораларини кўриши, аҳоли ўртасида жамиятда ҳуқуқий онгни, ҳуқуқий маданиятни юксалтиришга ва қонунийликни мустаҳкамлашга қаратилган ҳуқуқий тарғибот фаолиятини амалга ошириши ҳамда мувофиқлаштириб бориши, ҳуқуқбузарликлар профилактикаси соҳасидаги қонун ижодкорлиги фаолиятида иштирок этиши, ҳуқуқбузарликлар профилактикасини бевосита амалга оширувчи ва унда иштирок этувчи бошқа органлар ҳамда муассасалар билан ўзаро ҳамкорлик қилиши кўрсатилган.

Бироқ, суд-экспертиза муассасалари ва суд экспертлари томонидан ҳуқуқбузарликлар профилактикасини амалга ошириш фаолияти бевосита қонун ҳужжатларида тўғридан-тўғри назарда тутилмаган бўлса-да, шу билан бир қаторда суд-экспертиза муассасалари ва суд экспертлари томонидан профилактик фаолиятни амалга ошириши ёки ушбу жараёнларда иштирок этишлари инкор этилмаган.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодекси (ЖПК)нинг 184-моддасида эксперт ёки экспертлар комиссияси эксперт текширувларини ўтказиб бўлганидан кейин тегишинча эксперт ёхуд экспертлар комиссияси таркибига кирувчи ҳар бир эксперт имзоси билан тасдиқландиган хулоса тузиши, хулосасида иш учун аҳамиятга молик бўлган ва экспертнинг ташаббусига кўра аниқланган ҳолатлар, шунингдек содир этилган ҳуқуқбузарлик сабаблари ва унинг содир этилишига имкон берган шарт-шароитлар, уларни бартараф этишга доир ташкилий-техникавий тавсиялар кўрсатилиши мумкин дейилган.

Суд экспертларининг ҳуқуқбузарликлар профилактикаси фаолияти деганда ҳуқуқбузарликларнинг содир этилиши сабабларини ва уларга имкон бераётган шарт-шароитларни аниқлаш, бартараф этиш бўйича таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш тушунилади.

Қайд этилган ҳолатлардан келиб чиқиб, шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, суд экспертлари томонидан амалга ошириладиган ҳуқуқбузарликлар профилактикасининг асо-

сий мақсади – жиноят содир этилишининг сабаблари ва уларга имкон берган шарт-шароитлари аниқлашга, уларни бартараф этишга ва келгусида олдини олишга қаратилган таклифлар, чора-тадбирлар ишлаб чиқишдан иборат деб баҳоланмоғи керак.

Амалиётда суд экспертнинг махсус билимларидан фойдаланиш ҳуқуқбузарликлар профилактикаси фаолиятининг бошқа шакллари билан бир қаторда жиноятларнинг олдини олиш, уларни барвақт аниқлаш, тергов қилиш ва очишни сезиларли даражада оширади.

Суд экспертларининг профилактик фаолияти экспертиза ўтказиш жараёнида ижтимоий хавfli қилмишларни содир этиш учун сабаб ва шарт шароитларни ўрганиш ва аниқлашда намоён бўлади.

Шунингдек, суд экспертлари томонидан экспертиза ўтказиш жараёнида аниқланган маълумотлардан фуқаролик, жинсий, маъмурий ҳуқуқбузарликлар содир этилиши ва иқтисодий низоларни юзага келишини олдини олиш бўйича профилактика ишларини самарали олиб бориш учун фойдаланиш мумкин. Шубҳасиз, ушбу жараёнларда тажрибадан фойдаланиш имкониятларини кенгайтириш профилактика тадбирларининг самардорлигини оширади.

Амалиётдан маълумки, эксперт билимларидан фойдаланган ҳолда жиноятчиликнинг олдини олиш бўйича профилактик тадбирларни ўтказиш асосан Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги, Давлат хавфсизлик хизмати, Давлат божхона хизмати, Соғлиқни сақлаш вазирлиги ва Адлия вазирлиги ҳузуридаги Х.Сулаймонова номидаги Республика суд экспертизаси маркази таркибидаги суд экспертларининг ҳиссаси салмоқлидир.

Суд экспертизаси ўтказишда аниқланган ҳолатлар бўйича профилактик тадбирлар турли ноқонуний хатти-ҳаракатлар билан боғлиқ бўлган ҳолатларнинг олдини олишга хизмат қилади.

Суд экспертнинг ҳуқуқбузарликлар профилактикаси фаолияти процессуал ва нопроецсуал шаклда амалга оширилади.

Суд эксперти процессуал шаклда ўз функ-

циясини икки йўналишда, яъни тергов ҳаракатларида мутахассис сифатида иштирок этиш ва бевосита муайян бир иш бўйича шахсан ўзи экспертиза ўтказиш жараёнида амалга оширади.

Биринчи йўналишда суд экспертнинг бу функцияси дастлабки тергов ҳаракатлари жараёнида, яъни воқеа жойини кўздан кечириш ёки тергов эксперименти ўтказиш вақтида амалга оширилиши мумкин.

Масалан, кўздан кечириш вақтида шахс томонидан ўғирлик қилиш сабаблари ва ушбу жиноятни содир этиш учун имконият берган шарт-шароитлар ёки бошқа ҳолатлар (қулф ёки бошқа жиҳозларнинг конструкцисы ва ҳ.к.)ни аниқлаш ёки содир этилишига тўсқинлик қилувчи қандай чоралар белгиланишига эътибор қаратилиши лозим бўлади.

Бунда, суд эксперти ўзининг махсус билимларидан фойдаланган ҳолда процессуал қонунчиликда белгиланган ваколатлари доирасида ҳаракат қилиши керак.

Суд экспертлари ушбу фаолиятни тергов ва бошқа процессуал ҳаракатларда мутахассис сифатида қатнашиш жараёнида, шунингдек экспертизалар ва тадқиқотларни тайинлаган шахс (орган) кўрсатмаси билан ёки суд экспертнинг ўз ташаббусига кўра амалга оширилиши мумкин.

Бундай ҳолларда суд эксперти тергов органини қизиқтирган масалалар бўйича ўз фикрларини билдиради ёки экспертиза ўтказишда экспертиза тайинлаш тўғрисидаги қарорда кўрсатилган масалалар доирасидан ташқарига чиқадиган далилларни аниқлайди.

Шу сабабли, суд экспертлари ҳар қандай ҳуқуқбузарликлар ва жиноят содир этилишининг сабаби ва уларга имкон берган шарт-шароитларни аниқлаш ва бартараф этиш учун профилактик тадбирларда турли воситаларни қўллаш шакллари ва усулларини билиши керак.

Бирок, суд экспертнинг ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш юзасидан профилактик таклифлар ишлаб чиқиш бўйича имконияти махсус билимлар ва унга муайян иш бўйича тақдим этилган материаллар чегарасида чекланган бўлади.

Бундай ҳолатда суд эксперти тадқиқот учун

унга тақдим этилган материаллар, экспертиза тайинлаш тўғрисидаги қарор (ажрим)да кўрсатилмаган масалаларни ҳал қилишга имкон беришини аниқласа, у экспертиза тайинлаган шахс (орган)ни хабардор қилиши лозим. Натижада, суд экспертнинг фикрларига экспертиза тайинлаган шахс (орган) рози бўлса, у суд экспертига янги ҳужжатлар (материаллар) тақдим этиши, қўшимча маълумотлар бериши ёки экспертиза тайинлаш тўғрисидаги қарор (ажрим)га янги саволлар қўшиб бериши мумкин.

Суд эксперти томонидан экспертиза тадқиқотларини ўтказиш жараёнида аниқланган ҳолатларни, ҳуқуқбузарлик содир этишининг сабаблари ва имкон берган шарт-шароитларни эксперт экспертиза ҳулосасида кўрсатиши мумкин. Агар тактик сабабларга кўра, бундай маълумотларни ҳулоса матнига қўшиб қўйиш мақсадга мувофиқ эмас деб ҳисобланса, унда тадқиқотлар натижасида аниқланган ҳолатлар ҳулосага изоҳ сифатида берилиши ёки экспертиза ҳулосаси жўнатма хатида акс эттирилиши мумкин.

Экспертиза ўтказиш жараёнида аниқланган ҳолатлар бўйича ишлаб чиқилган профилактик тавсия ва таклифлар фақат экспертиза тайинлаган шахс (орган)га юборилиши керак. Бундай профилактик тавсия ва таклифлар эксперт ҳулосасининг ажралмас қисмидир, шунинг учун экспертиза тайинлаган шахс (орган) томонидан муайян иш бўйича тўпланган бошқа ҳужжатлар билан биргаликда баҳоланиши керак.

Суд экспертнинг ҳуқуқбузарликлар профилактикаси фаолиятининг нопроцессуал шакли – процессуал шаклдаги фаолиятдан шуниси билан фарқ қиладики, фаолиятнинг ушбу тури амалдаги қонунчиликда назарда тутилмаган бўлса-да, бироқ вазирлик ва идораларнинг ички меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларида белгиланиши мумкин.

Суд экспертнинг нопроцессуал профилактик фаолиятнинг қуйидаги умумий йўналишларини таъкидлаш мумкин.

- маълумот-маслаҳат фаолияти;
- экспертлик амалиётини умумлаштириш;
- профилактик таклифларни

ишлаб чиқиш;

- ҳуқуқбузарликлар профилактикаси муаммолари бўйича илмий-амалий тадқиқотлар ўтказиш;

- оммавий ахборот воситалари орқали тарғибот – ташвиқот қилиш, шунингдек аҳоли ўртасида чиқишлар қилиш;

- айрим тоифадаги мансабдор шахслар учун семинар машғулоти ўтказиш (масалан, қалбаки ҳужжатларнинг кўп учраётганлиги мавзусида муносабати билан банк ходимлари, нотариуслар, ижтимоий таъминот органлари ходимлари билан).

Суд экспертнинг профилактик фаолияти амалда самарали бўлиши учун қуйидагиларга эътибор қаратиш зарур:

- фан, техника, санъат ёки ҳунар соҳасидаги махсус билимлар асосида суд-эксперт текширишларини ўтказиш ва ҳулоса бериш учун зарурат бўлганда, нафақат ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар, балки ҳар қандай жисмоний ва юридик шахсларнинг мурожаатларига асосан тадқиқот ўтказиш амалиётини янада кенгайтириш;

- эксперт ҳулосасининг тузилишини ўзгартириш нуктаи назаридан қайта кўриб чиқиш, жиноий қилмишни баҳолашга ёрдам бермайдиган, аксинча ҳужжатларни қалбакилаштириш ёки жиноят содир этишга мойиллиги кучли айрим нопок шахсларнинг ундан салбий намуна олиши мумкин бўлган жиҳатларини чиқариб ташлаш масаласини кўриб чиқиш;

- манфаатдор органларнинг раҳбарларини тергов ва экспертлик амалиётини умумлаштириш ва таҳлил қилиш яқунлари бўйича ишлаб чиқилган профилактик тавсия ҳамда таклифлар, уларни амалга ошириш бўйича чора-тадбирлар тўғрисида хабардор қилиш;

- профилактик тавсия ва таклифларни экспертиза тайинлаган орган ходимлари билан биргаликда ишлаб чиқишни кенгайтириш (масалан, йўл ҳаракати хавфсизлиги инспекциялари, назорат-тафтиш органлари фаолиятида ҳужжатларни текшириш учун криминалистик-техник воситалардан фойдаланиш тўғрисида);

- терговчи (тезкор ходим) томонидан суд эксперти тақдим этган профилактик

тавсия ёки таклифлардан фойдаланганлиги тўғрисида маълумот олиш мақсадида ўзаро алоқани йўлга қўйиш (бундай маълумотлар суд экспертини маънавий рағбатлантиришга ва хизматларнинг ўзаро муносабатларини мустаҳкамлашга хизмат қилади).

Ҳар бир муайян жиноий, маъмурий ёки фуқаровий ишни ўрганишнинг маълум чегараси мавжуд. Шу сабабли, ҳуқуқбузарликнинг сабаблари ва унинг содир этилишига имкон берган шарт-шароитларни аниқлаш вазифаси, унга тегишли бўлмаган профилактик хусусиятга эга бошқа ҳолатларни аниқлаш вазифаси билан алмаштирилиши мумкин эмас.

Суд экспертнинг профилактик фаолиятининг асосий муаммоси – бу ушбу фаолият ҳуқуқий жиҳатдан қонуний асослар билан тартибга солинмаганлигидир. Натижада, суд экспертнинг ушбу фаолияти кўпроқ ихтиёрийликни ифодалайди ва суд экспертнинг касбий фазилатларига, фуқаролик бурчини ҳис этиш даражасига ва бошқаларга боғлиқ бўлиб қолмоқда.

Ҳулоса ўрнида шуни таъкидлаш лозимки, ушбу фаолиятни ҳуқуқий жиҳатдан асослантириш учун «Суд экспертизаси тўғрисида»ги, «Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси тўғрисида»ги қонунларга тегишли ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш, уларда суд экспертлари томонидан ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш тушунчасини очиқ берадиган ва суд экспертлик профилактикасининг предметини, шунингдек суд экспертларига жиноий бўлмаган ижтимоий хавfli ҳодисаларнинг сабаблари ва шарт-шароитларини аниқлаш мажбуриятини юклайдиган қатор қоидаларни назарда тутиш мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз.

У. ЭРНАЗАРОВ,
Х.Сулаймонова номидаги Республика
суд экспертизаси маркази
Суд экспертларининг малакасини
ошириш ўқув маркази мудири